

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑΣ

Εργασία στο Π.Μ.Σ Θεολογία και Κοινωνία

Κατεύθυνση Βιβλικών Σπουδών

ΘΕΜΑ:

«Ἡ ἐν Πνεύματι καὶ Ἀληθείᾳ λατρεία τοῦ Θεοῦ».
(Ἰω. 4, 24)

ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΕΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΦΟΙΤΗΤΗ

π. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΟΠΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

Δρ. ΣΩΤΗΡΙΟΣ Σ. ΔΕΣΠΟΤΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2022

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑΣ

Εργασία στο Π.Μ.Σ Θεολογία και Κοινωνία

Κατεύθυνση Βιβλικών Σπουδών

ΘΕΜΑ:

«Ἡ ἐν Πνεύματι καὶ Ἀληθείᾳ λατρεία τοῦ Θεοῦ».
(Ἰω. 4, 24)

ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΕΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΦΟΙΤΗΤΗ

Π. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΟΠΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

Δρ. ΣΩΤΗΡΙΟΣ Σ. ΔΕΣΠΟΤΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2022

Αφιερωμένη
Εις τον αείμνηστο διδάσκαλό μου
Γεώργιο Πατρώνο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	ΣΕΛ.
Περιεχόμενα	5
Ευχαριστίες	8
Συντομογραφίες	9
Εισαγωγή	10
Κεφάλαιο Α'	
1. Προφύτες και λατρεία	13
α) Η περίοδος μετά την έξοδο από την Αίγυπτο	14
β) Η περίοδος των Κριτών	16
γ) Η περίοδος της βασιλείας.	16
δ) Η μεταιχμαλωσιακή περίοδος.	18
ε) Οι προφύτες και η λατρεία του Ισραήλ.	19
στ) Πρώμη εποχή.	19
ζ) Ο Προφύτες Αμώς	20
η) Ο Προφύτες Ωσηέ.	22
θ) Ο Προφύτες Ησαΐας.	24
ι) Ο Προφύτες Μιχαίας.	28
ια) Ο Προφύτες Ιερεμίας.	29

2. Ο ρόλος των Γραμματέων, των Φαρισαίων και των Σαδδουκαίων στην Καινή Διαθήκη	31
α) Η παρουσία των Φαρισαίων στην Καινή Διαθήκη	34
β) Οι Σαδδουκαίοι	38
γ) Οι Εσσαίοι	39
δ) Οι Σαμαρείτες	40
ε) Η δημόσια δράση του Ιησού Χριστού και ο Νόμος	42
στ) Η σύλληψη, η καταδίκη και ο Σταυρικός θάνατος του Ιησού	48
ζ) Η Ανάσταση του Κυρίου, ημέρα Κυριακή	49
η) Η Πεντηκοστή και η πρώτη Εκκλησία	50

Κεφάλαιο Β'

Η «Έν Πνεύματι καί Ἀληθεία» λατρεία	52
α) Πνεύμα και Αλήθεια	59
β) Η Πνευματική ζωή και η «Έν Πνεύματι καί Ἀληθεία» λατρεία	63

Κεφάλαιο Γ'

Η Λατρεία «έν Πνεύματι καί Ἀληθεία» ως άξονας διαφοροποίησεως της Χριστιανικής από την Εβραϊκή Λατρεία	66
α) Στην Χριστιανική Γραμματεία	66
β) Η αντίθεση με το Μωσαϊκό νόμο και τη λατρεία	67
γ) Η περί Θεού Διδασκαλία δια της εντολής περί λατρεία «Έν Πνεύματι καί Ἀληθεία»	73
δ) Το πνευματικό πλαίσιο της λατρείας «Έν Πνεύματι καί Ἀληθεία»	76

ε) Οι σωτηριώδεις ανθρωπολογικές προεκτάσεις	81
Συμπερασματικά	89
Βιβλιογραφία	91

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα εργασία αποτελεί τον καρπό μίας περιέργειας. Όταν ήμουν ακόμη προπτυχιακός φοιτητής, είχα κάποιες ανεκπλήρωτες θεολογικές απορίες που ήθελα συν τω χρόνω να διαλευκάνω καλύτερα. Μία από αυτές ήταν και τί σκοπό και τί νόημα έχει για την Εκκλησία εκείνος ο ιδιαίτερος και βαθύς θεολογικός διάλογος που έκανε ο Κύριος μας παρά το φρέαρ του Ιακώβ, μάλιστα με μία μοιχαλίδα γυναίκα και εθνική. Η ένταξή μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του τμήματος, παρά του αγαπητού καθηγητού κ. Δεσπότη, με οδήγησε τελικά να κάνω αυτήν την περιέργειά μου αυτοσκοπό της εργασίας μου. Τον ευχαριστώ για την ευκαιρία αυτήν που μου προσέφερε! Ακόμη, ευχαριστώ την οικογένειά μου που όλα αυτά τα χρόνια, που εργαζόμουν με το μεταπτυχιακό αυτό πόνημα, επέδειξε κατανόηση και αμέριστη ανοχή.

Καλάβρυτα, 30 Μαΐου 2022

Πρωτοπρεσβύτερος Κωνσταντίνος Μητρόπουλος

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΓΠ Γρηγόριος ο Παλαμάς

GCS *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (Βερολίνο)

ΛΝΕ Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας

PG *Patrologiae cursus completus-series graeca*, επιμ. J.-P. Migne, Παρίσι 1857-1866

SC *Sources Chrietiene*

ΘΗΕ Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια

JE *Jewish Encyclopedia*

Ενθ. αν. Ένθα ανωτέρω

Επιμ. Επιμέλεια

Μτφ. Μετάφραση

ΝΕΕ Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια

Ο.π. Όπως προηγουμένως

Πρβλ. Παράβαλε

σσ. Περισσότερες σελίδες

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Αγία Γραφή, ή Βίβλος,¹ ήτοι το τιμιώτερο και σπουδαιότερο βιβλίο για την ιστορία της χριστιανικής παραδόσεως, αποτελεί ένα σύνολο βιβλίων της προ Χριστού και της μετά Χριστόν εποχής με αχανές πυκνό περιεχόμενο. Κάθε σελίδα του, κάθε φράση του, κάθε λέξη του έχει βαθύ και εύστοχο και ωφέλιμο χαρακτήρα. Η τέλεια και ολοκληρωμένη της ερμηνεία και γνώση· αδύνατος! Και πώς να ήταν αλλιώς δυνατόν αφού το βιβλίο αυτό είναι θεόπνευστο. Αυτό σημαίνει ότι δεν παρουσιάζει τις αδυναμίες και μικρότητες που παρουσιάζουν τα γραπτά των ανθρώπων όσο σοφοί και αν είναι αυτοί. Δεν είναι λοιπόν χωρίς σημασία που οι Πατέρες της Εκκλησίας συμβουλεύουν τους φιλομαθείς Χριστιανούς πριν επιχειρήσουν να μελετήσουν τα θεία αυτά νοήματα να προσευχηθούν στον Θεό ώστε να τους φωτίσει τον νου να εκλάβουν ορθά νοήματα.²

Από τον ωκεανό αυτόν, λοιπόν, των θείων διδαγμάτων, που αναφέρονται από την αρχή του κόσμου και της ανθρώπινης ιστορίας, με το πρώτο βιβλίο της *Γενέσεως*, μέχρι το τέλος αυτού και τον τελευταίο άνθρωπο, με το τελευταίο βιβλίο της *Αποκαλύψεως*, αποπειρώμαι και εγώ ταπεινά να εκλέξω ένα τμήμα του και να το ερμηνεύσω. Ξεχώρισα το λόγο του Κυρίου μας από τον διάλογό του με την εθνική Σαμαρείτιδα, «Πνεῦμα ὁ Θεός, καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτὸν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν» (*Ιω 4, 19-24*). Στην ορθόδοξη εικονογραφία το περιστατικό αυτό, που περιγράφεται το Ευαγγέλιο του Ιωάννη, απεικονίζεται ως εξής: στο αριστερό μέρος της εικόνας βρίσκεται ο Κύριος καθήμενος και πίσω του μία ομάδα Αποστόλων. Στο μέσον υπάρχει ένα κυκλικό πηγάδι και δεξιά του ὀρθια ιστάμενη η Σαμαρείτιδα με ένα αγγείο μπροστά της στο έδαφος. Πίσω από την Σαμαρείτιδα, τέρμα δεξιά, φαίνεται μία πόλη με τα τείχη της. Είναι η πόλη στην οποία θα πάει μετά το πέρας του διαλό-

1. Ετυμολογείται εκ της λέξεως βιβλίον, δηλ. μεγάλο βιβλίο ή το ὄντως βιβλίο (Βλ. «Βίβλος», στο *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, εκδ. Πελεκάνος, επιμ. Κ. Καραπατσόπουλος, Αθήνα 1998, σ. 295).

2. Βλ. σχετικά Ιωάννης ο Χρυσόστομος, *Προς Ευτρόπιον Β' επιστολή*.

γου με τον Κύριο και θα διακηρύξει: «δεύτε ιδετε άνθρωπον ός είπέ μοι πάντα όσα ε-
ποίησα. Μήτι ούτός εστιν ο Χριστός» (Ιω 4, 29)³;

Στην συνέχεια θα παρακολουθήσουμε εν συντομία το γνωστό σε όλους μας αυτήν την περικοπή του Κυρίου με την Σαμαρείτιδα ώστε να το έχουμε ως εφόδιο για την καλύτερη κατανόηση της συνέχειας της εργασίας μας. Ήλθε λοιπόν ο Χριστός σε μια πόλη της Σαμάρειας που λέγονταν Σιχάρ. Εκεί βρίσκονταν η αρχαία πηγή του Ιακώβ. Κουρασμένος ο Κύριος από την οδοιπορία κάθισε δίπλα στο πηγάδι και οι μαθητές του πήγαν να αγοράσουν τρόφιμα. Τότε κατέφτασε εκεί μια γυναίκα από την περιοχή της Σαμάρειας να αντλήσει νερό και ο Κύριος διψώντας της ζήτησε νερό να πιεί. Αυτή κατάλαβε από την εμφάνισή του ότι ήταν Ιουδαίος και παραξενεύτηκε πώς ένας Ιουδαίος αποτείνεται σε μία εθνική Σαμαρείτιδα. Τότε ο Χριστός της είπε ότι αν γνώριζε την δωρεά του Θεού, ποιός είναι αυτός που της ζητά νερό, θα του ζητούσε και θα της έδινε ζωντανό νερό. Με δωρεά Θεού εννοούσε ο Κύριος ότι θα προσέφερε τον εαυτό του και θα καθιστούσε τους πιστούς του εξ όλων πια των εθνών σκευή δεκτικά της θεότητός του. Η Σαμαρείτιδα, ωστόσο, δεν κατάλαβε το βαθύτερο νόημα των λόγων του και απόρησε που θα έβρισκε νερό χωρίς κουβά σε ένα τέτοιο βαθύ πηγάδι. Στην συνέχεια τον συγκρίνει με τον Πατριάρχη Ιακώβ, εξυμνώντας το γένος από τον τόπο και εξαίρει το νερό με την σκέψη ότι δεν μπορεί να βρεθεί καλύτερο απ' αυτό. Ο Χριστός της αποκρίθηκε ότι το νερό που θα σου δώσω θα γίνει πηγή που τρέχει αιώνια ζωή και εκείνος που θα το πιεί δεν θα ξαναδιψάσει. Ο Κύριος αποκαλύπτοντας την θειότητά του λίγο-λίγο, της λέγει να φωνάξει τον άνδρα της. Εκείνη όμως δεν στενοχωρείται από τον έλεγχο, αλλά αμέσως καταλαβαίνει ότι ο Κύριος είναι προφήτης και γνωρίζει πόσους άνδρες είχε και ότι αυτός που έχει τώρα δεν είναι δικός της. Και τον ρωτάει άθις που πρέπει να λατρεύεται ο Θεός, εδώ στον τόπο αυτόν ή στα Ιεροσόλυμα; Και τότε παίρνει την απάντηση, ότι έρχεται η ώρα όπου ούτε στο όρος αυτό ούτε στα Ιεροσόλυμα θα προσκυνούν τον Πατέρα. Της γνωρίζει, μάλιστα, ότι η σωτηρία έρχεται από τους Ιουδαίους, δεν είπε θα είναι, στο μέλλον, γιατί ήταν αυτός ο ίδιος. Ο

3. Οι *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, τόμ. Β', μέρ. Α' (Εικονογραφημένα χειρόγραφα), επιμ. Σ. Μ. Πελεκανίδης, Π. Κ. Χρήστου, Χ. Μητροπούλου-Τσιούμη, Σ. Ν. Καδάς, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2016, σ. 49.

Κύριος απομακρύνει κάθε σωματική έννοια τόπο και προσκύνηση, λέγοντας: «Πνεύμα ο Θεός και αυτοί που τον προσκυνούν πρέπει να τον προσκυνούν κατά Πνεύμα και αλήθεια». Τότε ο Χριστός προσέθεσε λέγοντας: Εγώ είμαι αυτός ο Μεσσίας Χριστός, που σου μιλάω. Εκείνη τότε αφήνοντας τη υδρία της στο έδαφος έτρεξε στην πόλη και διεκήρυξε ότι γνώρισε τον Χριστό και έκανε πολλούς Σαμαρείτες να πιστέψουν σε αυτόν. Αργότερα με τον υπόλοιπο βίο της σφράγισε με το μαρτύριο την αγάπη της προς τον Κύριο και έγινε η αγία Φωτεινή.

Κεφάλαιο Α'

1. Προφητες και λατρεία

Το προφητικό κήρυγμα είναι ο κύριος φορέας του αυθεντικού θεολογικού μηνύματος της Παλαιάς Διαθήκης. Οι προφύτες αξιολογούσαν θετικά ή έλεγχαν τα λατρευτικά φαινόμενα της εποχής τους ανάλογα με το πόσο ήταν συμβατά ή όχι με τη δική τους θεόπνευστη αντίληψη περί λατρείας του Θεού.

Αν και οι ρίζες της θρησκείας του αρχαίου Ισραήλ εντοπίζονται στην περίοδο της ερήμου μετά την έξοδο τους από την Αίγυπτο, ωστόσο σημαντικό ρόλο στην κατανόηση της λατρείας έπαιξαν οι προφύτες του 8^{ου} αιώνας.

Αρχικά την πρωτοβουλία και την ευθύνη για την προσφορά της λατρείας την είχαν οι ίδιοι οι πατριάρχες ως αρχηγοί της οικογένειας ή της φυλής που ανήκαν. Η λατρεία προσφερόταν σύμφωνα με τα έθιμα όλων των νομαδικών λαών: οικοδομούσαν θυσιαστήρια, επισκέπτονταν ιερούς τόπους, πρόσφεραν θυσίες, προσεύχονταν στο Θεό, έκαναν τάματα, προσέφεραν τη δεκάτη.⁴

Ο τρόπος προσφοράς της λατρείας από τους πατριάρχες διαφοροποιείται από τους συγχρόνους τους.⁵ Συγκεκριμένα η λατρεία των πατριαρχών: α) είχε ανεπίσημο χαρακτήρα, στην οποία ο αρχηγός της οικογένειας έχοντας τη θέση του λειτουργού, προσέφερε τη λατρεία χωρίς επίσημα καθιερωμένα ιερά, τελετουργικό τυπικό και λατρευτικό προσωπικό. β) Δεν υπήρχαν εορτές, ούτε τακτικές λατρευτικές δραστηριότητες για την επικοινωνία τους με το Θεό αλλά αφορμή για την προσφορά λατρείας ήταν έκτακτα γεγονότα, όπως η θεοφάνεια, η σύναψη διαθήκης ή η εντολή μετοίκησης. γ) Ο τρόπος προσευχής των πατριαρχών είχε τη μορφή διαλόγου και τη διαπροσωπική επικοινωνία και δεν ήταν ενταγμένη σε λατρευτικές δομές. δ) η ύψωση στηλών είχε αναμνηστικό χαρακτήρα λόγω του ότι συνδεόταν με κάποια θεοφάνεια και δεν ενσωματώνονταν σε αυτές κάποιες θεότητες, όπως συνέβη αργότερα στο Ισραήλ. ε) Οι πα-

4. Α. Παπαρνάκης, *Προφύτες και Λατρεία, Η κριτική της λατρείας του αρχαίου Ισραήλ στο προφητικό κήρυγμα*, Εκδόσεις Γράφημα, Θεσ/νίκη 2012, σ 91

5. Pagolu, A., *The Religion of the Patriarchs*, Sheffield 1998, σ.84,133,170,191,212,241

τριάρχες υιοθετούν το έθιμο της απόδοσης της δεκάτης και των ταμάτων ως θρησκευτικών συνηθειών αλλά με το δικό τους ελεύθερο και ανεξάρτητο τρόπο και όχι ενταγμένα στις λατρευτικές και τελετουργικές υποχρεώσεις του ανθρώπου. στ) Τέλος, οι έννοιες της μόλυνσης και του εξαγνισμού δεν παίζουν τόσο σημαντικό ρόλο στη ζωή των πατριαρχών, ούτε συνοδεύονται από αυστηρά τελετουργικά.

Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι η λατρεία των πατριαρχών έχει ως χαρακτηριστικό της προσωπικό στοιχείο της εκούσιας και αυθόρμητης συμμετοχής του ανθρώπου στην κοινωνία με το Θεό. Χαρακτηρίζεται από ιδιωτικότητα, χωρίς αυστηρές προδιαγραφές της τελετουργίας και κοντά στην καθημερινότητα του ανθρώπου.⁶ Λόγω του νομαδικού τρόπου ζωής τους διατηρούν τον χαρακτήρα του ξένου και παρεπίδημου στη χώρα που κατοικούν. Δεν έρχονται σε σύγκρουση με τους ντόπιους λαούς και τις παραδόσεις τους αλλά και δεν συγχέονται με αυτούς. Διατηρούν την δική τους θρησκευτική αυτονομία.

α) Η περίοδος μετά την έξοδο από την Αίγυπτο

Μετά την έξοδο του Ισραήλ από την Αίγυπτο και την αποκάλυψη στον Μωυσή ως Θεός και τη σύναψη της σιναϊτικής διαθήκης, εισάγεται η έννοια του κοινού σημείου αναφοράς στο πρόσωπο το Γιαχβέ⁷. Ενώ οι Ισραηλίτες είχαν εξοικειωθεί στον αιγυπτιακό πολυθεϊσμό τώρα ο Γιαχβέ ζητά αποκλειστική λατρεία⁸, με εχθρική στάση

6. H.H. Rowley, *Worship in ancient Israel. Worship in Ancient Israel. Its Forms and Meaning*, London 1967 (31974)., σ.36

7. Σχετικά με το όνομα του Θεού ως Γιαχβέ βλ. Π. Βασιλειάδης, «Το Ιερό τετραγράμματο μια ιστορική και φιλολογική προσέγγιση του ονόματος του Θεού», *Δελτίο βιβλικών μελετών*, τομ. 28, Ιούλιος Δεκέμβριος 2010, ετος 38ο, εκδ. Άρτος Ζωής, σ. 82-108

8. Εξοδος 20:1-8, «Και ἐλάλησε Κύριος πάντας τοὺς λόγους τούτους λέγων· 2 ἐγὼ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου, ὅστις ἐξήγαγόν σε ἐκ γῆς Αἰγύπτου, ἐξ οἴκου δουλείας. 3 οὐκ ἔσονταί σοι θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ. 4 οὐ ποιήσεις σεαυτῶ εἰδωλον, οὐδὲ παντὸς ὁμοίωμα, ὅσα ἐν τῷ οὐρανῶ ἄνω καὶ ὅσα ἐν τῇ γῆ κάτω καὶ ὅσα ἐν τοῖς ὕδασιν ὑποκάτω τῆς γῆς. 5 οὐ προσκυνήσεις αὐτοῖς, οὐδὲ μὴ λατρεύσεις αὐτοῖς· ἐγὼ γάρ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου, Θεὸς ζηλωτῆς, ἀποδιδὸνς ἁμαρτίας πατέρων ἐπὶ τέκνα, ἕως τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς τοῖς μισοῦσί με 6 καὶ ποιῶν ἔλεος εἰς χιλιάδας τοῖς ἀγαπῶσί με καὶ τοῖς φυλάσσουσι τὰ προστάγματά μου. 7 οὐ λήψει τὸ ὄνομα Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου ἐπὶ ματαίῳ· οὐ γὰρ μὴ καθαρῶσι Κύριος ὁ Θεός σου τὸν λαμβάνοντα τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐπὶ ματαίῳ.» ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ, ὑπό Α. RAHLFS, εκδ. Αποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1981

απέναντι στη λατρευτική χρήση γλυπτών αναπαραστάσεων του και στην θεμελίωση προσωπικών σχέσεων λαού και Θεού μέσω της παρουσίας του και των παρεμβάσεων του στην ιστορική πορεία του λαού.⁹

Η «σκηνή του μαρτυρίου» αποτελεί το πρώτο κεντρικό ιερό των δώδεκα φυλών και η αρχή της ανάπτυξης των κοινών λατρευτικών θεσμών που ήταν αφιερωμένοι στο Γιαχβε. Η «σκηνή του μαρτυρίου»¹⁰ είχε ως αποστολή την προστασία της Κιβωτού της Διαθήκης¹¹ που ήταν τοποθετημένες οι πέτρινες πλάκες που δόθηκαν από τον Γιαχβέ στον Μωυσή. Η σκηνή κατασκευάστηκε με υπόδειξη του Θεού στο Μωυσή όταν του έδωσε το Νόμο στο όρος Σινά¹², όπου η οδηγίες κατασκευής δίνονται με λεπτομέρειες στο βιβλικό κείμενο. Ο χώρος φύλαξης της Κιβωτού της Διαθήκης περιγράφεται με διπλό ρόλο α) ως αγιασμένος χώρος τέλεσης όλων των λατρευτικών πράξεων του λαού¹³ και επι πλέον ως τόπος συνάντησης του Γιαχβέ με τον λαό του.¹⁴ Η Κιβωτός ορίζεται στο ιερό κείμενο ως το σύμβολο του θρόνου του Θεού, απ' όπου ο Γιαχβέ αποκάλυπτε το θέλημα του « *καὶ γνωσθήσομαί σοι ἐκεῖθεν καὶ λαλήσω σοι ἄνωθεν τοῦ ἰλαστηρίου ἀνὰ μέσον τῶν δύο Χερουβίμ τῶν ὄντων ἐπὶ τῆς κιβωτοῦ τοῦ μαρτυρίου καὶ*

9. Α. Παπαρνάκη, Η επίκληση του ονόματος του Θεού στην Παλαιά Διαθήκη, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 33-57.

10. Σχετικά με την κιβωτό του μαρτυρίου βλ. Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (1967). «Τόμος 11, σελίδα 222». Σκηνή του Μαρτυρίου. Αθήνα: Α. Μαρτίνος, Εξοδος :25, 9-21 «Καὶ ποιήσεις κιβωτόν μαρτυρίου ἐκ ξύλων ἀσήπτων, δύο πήχεων καὶ ἡμίσεος τὸ μήκος καὶ πήχεως καὶ ἡμίσεος τὸ πλάτος καὶ πήχεως καὶ ἡμίσεος τὸ ὕψος. 10 καὶ καταχρυσώσεις αὐτήν χρυσίῳ καθαρῶ, ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν χρυσώσεις αὐτήν· καὶ ποιήσεις αὐτῇ κυμάτια χρυσᾶ στρεπτά κύκλῳ. κλπ». ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ο.π.

11. Έξοδος 25:10-22, βλ. σχετικά Η. J. Kraus, *Worship in Israel, A Cultic History of the Old Testament*, μετφρ. G. Buswell, Oxford 1966. σ. 1259 εξ. Και J. Gutmann, «The History of the Ark», ZAW 83 (1971), σ. 22.

12. Έξοδ. 25,9

13. Έξοδ. 27,21. 29,4·10·11·30·32. 40,29. Λεύτ. 1,39ξ. 3,2-13. 4,4, 18. Αριθμ. 5,17. 6,10. 19,4-13. Ψαλμ. 26(27),5-6

14. Έξοδ. 29,42-46.30,37.40,28-32 Λευιτ.1,1

κατὰ πάντα, ὅσα ἐὰν ἐντείλωμαί σοι πρὸς τοὺς υἱοὺς Ἰσραήλ.»¹⁵ και αποτελούσε το κατ' εξοχήν ιερό αντικείμενο του Ισραήλ στην ιστορική διαδρομή του.

Η «σκηνή του μαρτυρίου» και η «κιβωτός της Διαθήκης» αποτελούν τον πυρήνα πολλών θρησκευτικών θεσμών του αρχαίου Ισραήλ¹⁶ όπως των εορτών της Σκηνοπηγίας και του Εξιλασμού και του εβραϊκού Πάσχα¹⁷. Στις παραπάνω εορτές μαρτυρείται η προσφορά ειρηνικών θυσιών και ολοκαυτωμάτων, χαρακτηριστική πρακτική των νομαδικών λαών που προϋποθέτουν όμως την ύπαρξη θυσιαστηρίου.¹⁸

β) Η περίοδος των Κριτών

Στην περίοδο των Κριτών παρατηρείται οργάνωση του λατρευτικού συστήματος. Για την καλύτερη εξυπηρέτηση των λατρευτικών αναγκών χρησιμοποιούνται μόνιμες κτηριακές εγκαταστάσεις. Στην Α' Βασιλειών γίνεται αναφορά σε «οἶκον Κυρίου» (Α. Βασ.1,7-9) και σε μόνιμη παρουσία ιερατείου κληρονομικού χαρακτήρα (Α. Βασ.1,3) το οποίο είναι επιφορτισμένο με την τέλεση θυσιών και λοιπών λατρευτικών πράξεων. Η συμβίωση των Ισραηλιτών με τους χαναναίους είχε ως αποτέλεσμα τον σταδιακό μετασχηματισμό της ισραηλιτικής ζωής από την ημινομαδική μορφή σε σταθερότερες κοινωνικές δομές (αγροτικές, αστικές) που επηρέασαν και την οργάνωση της λατρείας. Η ιδιαίτερα εντυπωσιακή και φαντασμαγορική διοργάνωση των τελετουργικών της χαναανιτικής λατρείας επηρέασε και την ισραηλιτική, αφού υιοθετήθηκαν χαναανιτικές εορτές που επενδύθηκαν με νέο νόημα.¹⁹

γ) Η περίοδος της βασιλείας.

15. Έξοδ. 25,21

16. J. Kraus, ο.π, σ 1339 κ. εξής., H. H. Rowley, *Worship in ancient Israel* , σ. 479ξ

17. Η γνώση του εορτασμού του Πάσχα στην εβραϊκή λατρεία προέρχεται από μεταγενέστερες πηγές του Έσδρα (Α' Έσδρα 7,10-15) και του Β' Χρονικών (Β' Παραλειπομένων) ιδιαίτερος το Β' Παραλειπομένων περιγράφει τον εορτασμό επί Βασιλείας Εζεκία (Β' Παραλειπομένων 30) και επι βασιλείας Ιωσία (Β' Παραλ. 35 και εξής) που θα μπορούσαν να συνθέσουν την εικόνα των αντίστοιχων εορτασμών του Πάσχα κατά τους χρόνους του Χριστού. Γ. Φίλιας, *Λειτουργική τ.Β'*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2006, σ.49

18. Δ. Δόικου, *Το βιβλικον εβραϊκό Πάσχα*, Θεσσαλονίκη 1969, σ.53 κ εξής

19. W. Harrelson, *From fertility cult to worship* , Doubleday 1969, σ. 129ξ

Την περίοδο αυτή ο Δαβίδ επιλέγει και αναδεικνύει την Ιερουσαλήμ ως πρωτεύουσα του νεοσύστατου βασιλείου και καταστά ως επίσημη θρησκεία του κράτους τη θρησκεία του Γιαχβέ. Μεταφέρεται και εγκαθίσταται η Κιβωτός της Διαθήκης στην Ιερουσαλήμ (Β. Βασ. 6,1). Μέριμνα του Δαβίδ ήταν η ανοικοδόμηση ναού για να στεγάσει την Κιβωτό, εξασφαλίζοντας με κάθε λεπτομέρεια ότι ήταν απαραίτητο και αφήνοντας παρακαταθήκη στο διάδοχο του Σολομώντα την υποχρέωση της ολοκλήρωσης το έργου. (Α. Παρ. 22,1-19). Ο Δαβίδ ακόμα καθιέρωσε τακτική λατρεία, εισήγαγε την ψαλμώδηση, αναδιοργάνωσε την τάξη των ιερέων, τους οποίους χώρισε σε εφημερίες και όρισε υπεύθυνους για την φύλαξη των χώρων του ιερού και τη διαχείριση της περιουσίας του.

Ο Σολομώντας με την ανοικοδόμηση του ναού και τον εγκαινιασμό του (Γ' Βασ. 8,1 κ. εξής) προσέδωσε πλέον την απαραίτητη λαμπρότητα στη θρησκεία και στην λατρεία.

Η κεντρική οργάνωση της λατρείας του Γιαχβέ γύρω από το Ναό του Σολομώντα, τον ανέδειξε ως το σημαντικότερο κέντρο ανάπτυξης της, επιφέροντας περαιτέρω βελτιώσεις στο τελετουργικό της επάνω στις στέρεες βάσεις που δημιούργησε ο Δαβίδ.

Αφορμές για αλλαγές στον λατρευτικό και γενικότερα θρησκευτικό χώρο δόθηκαν με την διαίρεση του βασιλείου σε βόρειο και νότιο. Η σύνδεση της θρησκείας με την βασιλική εξουσία ήταν η αιτία των επανειλημμένων παρεμβάσεων, ιδιαίτερα όταν οι βασιλείς σε περιόδους δυσπραγίας αναγκάζονταν σε εξωτερική πολιτική που αναζητούσε την υποστήριξη των γειτονικών δυνάμεων. Έτσι ήταν αναπόφευκτη η εισαγωγή ξένων λατρευτικών ηθών και εθίμων.

Στην εισαγωγή ξένων λατρευτικών εθίμων ήταν σημαντική και η παράλληλη λειτουργία προς τον ναό του Σολομώντα και άλλων ιερών, τα οποία λειτουργούσαν ως οχήματα πολιτικής και κοινωνικής διαφοροποίησης από την εξουσία της Ιερουσαλήμ μετά την διάσπαση του ενιαίου βασιλείου²⁰. Έτσι παρατηρείται στο μεν ναό του

20. Γ' Βασ. 12,25 κ. εξής

Σολομώντα να επικρατεί η γιαχβική παράδοση, ενώ στα υπόλοιπα να επικρατούν συγκρητιστικές λατρευτικές παραδόσεις.²¹

Διαπιστώνουμε λοιπόν κατά την διάρκεια της βασιλείας να αναπτύσσονται και να λειτουργούν παράλληλα δύο μεγάλα ανταγωνιστικά ρεύματα λατρευτικών παραδόσεων, της γιαχβικής και της χαναανιτικής θρησκείας.²²

δ) Η μεταιχμαλωσιακή περίοδος.

Οι προφήτες της περιόδου της βασιλείας έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην θεμελίωση ενός «ορθόδοξου» γιαχβισμού που δεν δεχόταν την συνύπαρξη ή συγχώνευση των δύο παραδόσεων.²³

Αυτή η προφητική παρέμβαση έγινε δεκτή από τον λαό ιδιαίτερα μετά από την οδυνηρή εμπειρία της βαβυλώνιας αιχμαλωσίας η οποία συγκλόνησε τον λαό μετά την ολοκληρωτική καταστροφή που επέφερε.²⁴ Η απουσία του ναού κατά την διάρκεια της αιχμαλωσίας και η συνοδός αναστολή των θυσιαστικών τελετουργικών μαζί με την διασπορά των Ιουδαίων ανά τον κόσμο έδωσε χώρο στην ανάπτυξη της λατρείας της συναγωγής, η οποία απαρτίστηκε αποκλειστικά από τον λόγο και την προσευχή που απουσίαζαν από την λατρεία του ναού.²⁵ Έτσι επανιδρύθηκε η θυσιαστική λατρεία του Ναού η οποία οργανώθηκε επάνω σε αυστηρές ιεραρχημένες δομές με βάση τις οποίες αναθεωρήθηκαν όλες οι αρχαίες λατρευτικές παραδόσεις και αποτυπώθηκαν τα βιβλία της Πεντατεύχου με την απουσία των χαναανιτικών τελετουργικών ξένων θεοτήτων. Κύρια χαρακτηριστικά ήταν η θεολογική θεμελίωση του ηθικού μονοθεϊ-

21. Ο προφήτης Ηλίας εξ αιτίας αυτού του φαινομένου έλεγξε τον λαό του βορείου βασιλείου « και προσήγαγεν Ἡλιοῦ πρὸς πάντας, καὶ εἶπεν αὐτοῖς Ἡλιοῦ, Ἔως πότε ὑμεῖς χωλανεῖτε ἐπ' ἀμφοτέραις ταῖς ἰγνύαις; εἰ ἔστιν Κύριος ὁ Θεὸς πορεύεσθε ὀπίσω αὐτοῦ εἰ δὲ ὁ Βάαλ αὐτός, πορεύεσθε ὀπίσω αὐτοῦ, καὶ οὐκ ἀπεκρίθη ὁ λαὸς λόγον» (Γ. Βασ.18,21). Ο Ωσηέ κάνει λόγο για ευρύτατη εξάπλωση της χαναανιτικής λατρείας σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Ωσ.4,11-15,8,11 εξ. 9,1 εξ κα

22. Βλ. L. Bronner, *The stories of Elijah and Elisha as polemics against Baal worship*, Leiden 1968, σ. 1-7. A. J. Hauser & G. Russell, *From Carmel to Horeb. Elijah in crisis*, Sheffield 1990, σ. 119ξ.

23. H. M. Barstad, *The religious polemics of Amos*, σ. 189ξ

24. A. E. Millgram, *Jewish worship*, Philadelphia 1971, σ. 489ξ.

25. A. Runesson, «The origins of the Synagogue in past and present research – Some comments on definitions, theories, and sources», *STh* 57 (2003), σ. 60-76.

σμού ως ακρογωνιαίου πυλώνα της λατρείας και της θρησκείας του Ιουδαϊσμού, καθώς και η εθνοκεντρική και δημοκρατική ανάπτυξη με την πάνδημη συμμετοχή με έμμεσους και άμεσους τρόπους όλου του Ιουδαϊσμού.

ε) Οι Προφύτες και η λατρεία του Ισραήλ.

Οι προφύτες θεωρούνται οι φορείς του επίσημου γιαχβισμού στη ζωή του αρχαίου Ισραήλ. Ο ρόλος και η ύπαρξη των προφητών στην ισραηλιτική ιστορία εντοπίζονται στην προμοναρχική και την πρώιμη μοναρχική περίοδο.

στ) Πρώιμη εποχή.

Στην πρώιμη εποχή ο ρόλος του του προφήτη και του ιερέα ήταν στενά συνδεδεμένοι μεταξύ του. Είχαν δύο δραστηριότητες: την προσευχή και την προσφορά θυσιών και η διδασκαλία και καθοδήγηση. Η διδασκαλία και η καθοδήγηση επαφίονταν στην ανακοίνωση του λόγου του Γιαχβέ που μεταδιδόταν μέσω οραμάτων.

Ο τελευταίος κριτής και προφήτης Σαμουήλ αποτελεί κομβικό σημείο στην περίοδο αυτή. Χώρος δράσης του Σαμουήλ ήταν το ιερό της Σηλώ, όπου ήταν τοποθετημένη η Κιβωτός της Διαθήκης και λειτουργούσε ως κέντρο προσφοράς των θυσιών του λαού. Ήταν το σημείο αναφοράς του λαού για την τέλεση της λατρείας και τον τρόπο που έπρεπε να δράσει σε συγκεκριμένες περιπτώσεις.²⁶

Αυτή η σχέση των προφητών με την λατρεία του Γιαχβέ επιβεβαιώνεται από ποικίλες άμεσες και έμμεσες μαρτυρίες που εντοπίζονται στις ιστορικές διηγήσεις: ο Σαούλ συνάντησε ομάδα προφητών προερχομένων από το ιερό της Βαιθήλ²⁷, ο Δαβίδ ζήτησε τη συμβουλή του Νάθαν για την ανέγερση ιερού στην Ιερουσαλήμ²⁸, ο Σολομώντας χρίσθηκε βασιλιάς από τον αρχιερέα Σαδώκ και τον προφήτη Νάθαν²⁹, ο προφήτης Ηλίας ανταγωνίστηκε τους ιερείς του Βάάλ με επίκεντρο την προσφορά

26. Γ' Βασ. 14,1εξ. Δ' Βασ. 3,11εξ. κ.λπ

27. Α' Βασ. 10,5-10

28. Β' Βασ. 7,1

29. Γ' Βασ. 1,34

θυσίας³⁰, ενώ παραπονέθηκε στον Γιαχβέ ότι η δίωξη του Γιαχβέ από τον βασιλιά Αχαάβ περιέλαβε την εξολόθρευση των ιερών της λατρείας του και τη θανάτωση των προφητών³¹ και ο προφήτης Ελισσαίος συνέχισε την παράδοση του διδασκάλου του Ηλία να διαμένει στο Κάρμηλος, που υπήρχε αρχαίο σημαντικό ιερό.³²

Η παράδοση του ρόλου των προφητών συνέχισε και αργότερα όπου οι «κανονικοί» προφήτες οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στον λατρευτικό χώρο παρέμβαιναν σε θέματα λατρείας και κάποιοι από αυτούς ήταν και ιερείς όπως π.χ. ο Ιερεμίας.³³

Στην περίοδο των «κανονικών» προφητών υπάρχει πλούσιο υλικό ως προς τα λατρευτικά θέματα και μάλιστα η στάση τους απέναντι στη ασκουμένη λατρεία του Ισραήλ ήταν απόλυτη επικριτική και ελεγκτική. Γενικότερα ήταν ελεγκτές της κοινωνικής, ηθικής και θρησκευτικής διαφθοράς, και τα σημαντικότερα σημεία της κριτικής τους θα εξεταστούν παρακάτω.

ζ) Ο Προφήτης Αμώς

Ο Προφήτης Αμώς είναι ο πρώτος από του κλασσικούς προφήτες που ασκεί αυστηρό έλεγχο τόσο σε ηθικά όσο και σε λατρευτικά παραπτώματα.³⁴ Ο έλεγχος του βορείου βασιλείου με το οποίο ασχολείται ο προφήτης Αμώς είναι ο κύριος στόχος του προφητικού έργου ως απεσταλμένου του Γιαχβέ.³⁵ Η ενότητα 5, 18-27 αρχίζει με το θέμα της ημέρας Κυρίου (5,18-20), όπου οι λόγοι του Προφήτη αποτελούν απάντηση

30. Γ' Βασ. 18,17

31. Γ' Βασ.19,10-14

32. A. Johnson, The cultic prophet , σ. 26Υξ

33. Ιερ.1,1

34. «21Μεμίσηκα ἀπῶσμαι ἐορτάς ὑμῶν και οὐ μὴ ὀσφρανθῶ ἐν ταῖς πανηγύρεσιν ὑμῶν 22διότι και ἐὰν ἐνέγκητε μοι ὀλοκαντώματα και θυσίας ὑμῶν, οὐ προσδέξομαι αὐτά, και σωτηρίου ἐπιφανείας ὑμῶν οὐκ ἐπιβλέψομαι. 23 μετὰστησον ἀπ' ἐμοῦ ἤχον ὠδῶν σου, και ψαλμὸν ὀργάνων σου οὐκ ἀκούσομαι· 24 και κυλισθήσεται ὡς ὕδωρ κρίμα και δικαιοσύνη ὡς χειμάρρους ἄβατος. 25 μὴ σφάγια και θυσίας προσηνέγκατέ μοι, οἶκος Ἰσραήλ, τεσσαράκοντα ἔτη ἐν τῇ ἐρήμῳ; 26 και ἀνελάβετε τὴν σκητὴν τοῦ Μολὸχ και τὸ ἄστρον τοῦ θεοῦ ὑμῶν Ραιφάν, τοὺς τύπους αὐτῶν, οὗς ἐποιήσατε ἐαυτοῖς. 27 και μετοικιῶ ὑμᾶς ἐπέκεινα Δαμασκοῦ, λέγει Κύριος, ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ ὄνομα αὐτῶ».Αμώς 5,21-27

35. O. Eissfeld, The Old Testament. An Introduction, μετάφρ. P. R. Ackroyd, Oxford 1965, σ. 398. M. Κωνσταντίνου, «Αληθινή λατρεία (Σχόλιο στό Αμώς 5,21-27)», ΓρΠαλ 69 (1986), σ. 421.

στις αντιλήψεις του λαού περί της ελεύσεως της. Την ημέρα Κυρίου την ανέμεναν ως εποχή ευημερίας και επικράτησης κατά των εχθρών τους ιδιαίτερα μετά την επιδείνωση του πολιτικοκοινωνικού και θρησκευτικού κλίματος στο βόρειο βασίλειο κατά τον 8^ο αιώνα.³⁶ Ο προφήτης ανατρέπει αυτήν την αντίληψη παρουσιάζοντας την ημέρα Κυρίου ως ημέρα σκότους, καταστροφής και τιμωρίας.

Στη συνέχεια ο προφήτης αναφέρεται στις λατρευτικές προσφορές του λαού.³⁷ Ο προφήτης Αμώς παρεμβαίνει ανατρέποντας τα καθιερωμένα, αφού παρουσιάζει τον Γιαχβέ να απεχθάνεται και να απορρίπτει της λατρευτικές προσφορές του λαού (στ.21-23). Ως αιτιολογία προβάλλεται η έλλειψη δικαιοσύνης σε όλα τα επίπεδα της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής των ισραηλιτών (στ.24). Ο λόγος της διάρρηξης της σχέσεως μεταξύ του λαού και Γιαχβέ είναι η θρησκευτική αποστασία (στ.26) και για το λόγο αυτό πρόκειται να γίνει η αιτία της αιχμαλωσίας τους μακριά από τη γη των πατέρων τους, την οποία θεωρεί δεδομένη (στ. 27). Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά του στην περίοδο της ερήμου, στην οποία διαπιστώνει έλλειψη θρησκευτικών προσφορών κάτι που δεν επηρέασε όμως την αγαθή σχέση του λαού με το Θεό. (στ.25).

Ο προφήτης αναφέρεται σε τρία βασικά είδη θυσιών: το ολοκαύτωμα, τις αναίμακτες προσφορές και τις ειρηνικές θυσίες. Ο όρος «σφάγια» και «θυσίας» στο 25^ο στίχο παραπέμπουν στις δυο γενικές κατηγορίες των αιματηρών και θυσιών. Η αιτία της απόρριψης της λατρείας από τον Γιαχβέ είναι η διάθεση των προσφερόντων, όπου η διοργάνωση των θυσιών δεν έχει σκοπό και κίνητρο την δόξα του Γιαχβέ και την παράκληση για βοήθεια αλλά την ικανοποίηση των επιθυμιών τους.³⁸

Κατά τον προφήτη Αμώς η αποξένωση από το θείο θέλημα αποτελεί αιτία αποστροφής του Γιαχβέ καθώς και η έλλειψη δικαιοσύνης και αρετής. Η έλλειψη της αρετής ακυρώνει την αξία της λατρείας, η λατρεία εμποδίζει την συνειδητοποίηση της

36. Προφήτες και Λατρεία σ. 122

37. Β. Βελλά, Αμώς, σ.71

38. Προφήτες και λατρεία .. σ.126

έλλειψης αρετής γιατί δεν καλλιεργείται η μετάνοια.³⁹ Επομένως η αναστολή των λατρευτικών προσφορών θα γίνει η αιτία να καταργηθούν τα φράγματα αυτά που εμποδίζουν την επαναφορά της δικαιοσύνης.⁴⁰

Τέλος ο προφήτης αναφέρεται σε δύο ακόμη συστατικά στοιχεία της ασκουμένης λατρείας που είναι η υμνωδία και η χρήση μουσικών οργάνων. Πρόκειται για την απαγγελία των ψαλμών που γίνονταν προφανώς με θορυβώδεις οργανώσεις με εύθυμο και πανηγυρικό χαρακτήρα.⁴¹

Γενικότερα η αναφορά του προφήτη στη λατρεία μας δίνει την εντύπωση ενός καλά οργανωμένου λατρευτικού συστήματος, που ταιριάζει με το λατρευτικό τυπικό που παρουσιάζεται στο Λευιτικό.

η) Ο Προφήτης Ωσηέ.

Ο προφήτης Ωσηέ ο οποίος διαδέχεται χρονικά τον προφήτη Αμώς και δεν παραλείπει να ελέγχει τον λαό του Ισραήλ σχετικά με τη σχέση του με τον Γιαχβέ. Επικεντρώνεται στις θρησκευτικές παρεκτροπές του λαού και με αυτό τον τρόπο αναφέρεται συχνά στη λατρεία του λαού καυτηριάζοντας την υιοθέτηση της ειδωλολατρίας και σε πρακτικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Απορρίπτει όλη τη λατρεία του λαού και τις προσφορές του είτε για προσφέρονται με ειδωλολατρικό τρόπο, είτε γιατί προσφέρονται σε λάθος Θεό.⁴²

Σε όλο το βιβλίο του Ωσηέ διαφαίνεται η πάλη του Ωσηέ με την λατρεία του Βαάλ που είχε από ότι φαίνεται διεισδύσει σε όλα τα στρώματα του λαού. Ο προφήτης καταδικάζει τη λατρεία και περιγράφει δραματικά την εκτεταμένη ειδωλολατρία που είχε διεισδύσει στα λαϊκά στρώματα.⁴³

39. F. I. Andersen - D. L. Freedmann, Amos. A New Translation with Introduction and Commentary, Doubleday 1989, σ. 529 [The Anchor Bible 24A].

40. B. C. Birch, Let justice roll down. The Old Testament, Ethics, and Christian life, Louisville 1991, σ. 177εξ.: 245εξ.

41. Προφήτες και λατρεία... σ.127

42. Joel F. Drinkard Jr., «Religious Practices Reflected in Hosea», Rev&Exp 90 (1993), σ. 205-218.

43. Προφήτες και λατρεία ... σ.129

Συγκεκριμένα στην ενότητα 2 και στους στίχους 4-25 ο Ωσηέ ελέγχει την απουσία της πίστης στο Γιαχβέ μέσω του προσωπικού του γάμου με την άπιστη σύζυγο Γώμερ. Στα δύο τμήματα του πρώτου κεφαλαίου ο προφήτης ανακοινώνει την τιμωρία της συζύγου του και στο δεύτερο την αποκατάσταση της σχέσης τους. Ο προφήτης στον στίχο 2,13⁴⁴ αναφέρει τα τρία κύρια είδη των τακτικών εορτών, τις ετήσιες, τις μηνιαίες και τις εβδομαδιαίες αλλά και τις έκτακτες. Τις καταδικάζει λόγω των θρησκευτικών παραπτώματων και της ασκουμένης ειδωλολατρίας (είχαν υιοθετήσει τις πρακτικές της χαναανιτικής λατρείας της γονιμότητας (2,7-10-11). Ο Γιαχβέ σύμφωνα με τον Αμώς αποστρέφεται την λατρεία αυτή, τα αποτελέσματα είναι η απώλεια των μέσων (ιερατείο, θυσιαστήριο) και η παύση της λατρείας από το λαό για κάποιο διάστημα μαζί με την απώλεια της εθνικής του ανεξαρτησίας.⁴⁵

Στο τέταρτο κεφάλαιο ο Ωσηέ ελέγχει το ιερατείο, ελέγχει την εκτεταμένη ειδωλολατρία του λαού και προαναγγέλλει την καταστροφή των ιερών Γολγάλ και Βαιθήλ. Θεωρεί αρχικά ότι οι ιερείς είναι υπεύθυνοι για την θρησκευτική και ηθική διαφθορά του λαού, λόγω της αποτυχίας τους να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους ως λειτουργοί της λατρείας του Γιαχβέ και ηθικοί καθοδηγητές του λαού. Ο λαός έχει αποστατήσει με ένα πλήθος αμαρτίες (φόνους, μοιχείες, απάτες, ψευδορκίες) και ο λόγος είναι η απώλεια από τους ιερείς της δυνατότητας να εξιλεώνουν τις αμαρτίες του λαού.⁴⁶

44. Ωσ. 2,13 «καὶ ἀποστρέψω πάσας τὰς εὐφροσύνας αὐτῆς, εορτὰς αὐτῆς καὶ τὰς νομηνίας αὐτῆς καὶ τὰ σάββατα αὐτῆς καὶ πάσας τὰς πανηγύρεις αὐτῆς».

45. Ωσ. 3,4 «διότι ἡμέρας πολλὰς καθήσονται οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ οὐκ ὄντος βασιλέως οὐδὲ ὄντος ἄρχοντος οὐδὲ οὔσης θυσίας οὐδὲ ὄντος θυσιαστηρίου οὐδὲ ἱερατείας οὐδὲ δήλων».

46. Ωσ. 4,11-15: «Πορνείαν καὶ οἶνον καὶ μέθυσμα ἐδέξατο καρδία λαοῦ μου. 12 ἐν συμβόλοις ἐπηρώτων, καὶ ἐν ῥάβδοις αὐτοῦ ἀπήγγελλον αὐτῶν πνεύματι πορνείας ἐπλανήθησαν καὶ ἐξεπόρνευσαν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ αὐτῶν. 13 ἐπὶ τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων ἐθυσίαζον καὶ ἐπὶ τοὺς βουνοὺς ἔθνον, ὑποκάτω δρυὸς καὶ λεύκης καὶ δένδρου συσκιάζοντος, ὅτι καλὸν σκέπη. διὰ τοῦτο ἐκπορνεύσουσιν αἱ θυγατέρες ὑμῶν, καὶ αἱ νύμφαι ὑμῶν μοιχεύσουσιν. 14 καὶ οὐ μὴ ἐπισκέψωμαι ἐπὶ τὰς θυγατέρας ὑμῶν, ὅταν πορνεύσωσι, καὶ ἐπὶ τὰς νύμφας ὑμῶν, ὅταν μοιχεύσωσιν· ὅτι αὐτοὶ μετὰ τῶν πορνῶν συνεφύροντο καὶ μετὰ τῶν τετελεσμένων ἔθνον, καὶ ὁ λαὸς ὁ συνίων συνεπλέκετο μετὰ πόρνῆς. 15 Σὺ δέ, Ἰσραὴλ, μὴ ἀγνόει, καὶ Ἰούδα, μὴ εἰσπορεύεσθε εἰς Γάλαγαλα καὶ μὴ ἀναβαίνετε εἰς τὸν Οἶκον Ὡν καὶ μὴ ὀμνύετε ζῶντα Κύριον».

Τέλος σε όλη την έκταση του βιβλίου του παρατηρείται μια αδιάκοπη καταπολέμηση της χαναανίτικης λατρείας. Σε όλα τα κοινωνικά στρώματα του λαού είχε απλωθεί μια κατάσταση εκτεταμένης ειδωλολατρείας. Καταγράφει πλήθος ειδωλολατρικών πρακτικών που περιλάμβανε μαντεία, ιερά πορνεία, οινοποσίες σε οργιαστικά δείπνα και προσφορά θυσιών σε ξένους θεούς σε λόφους, δάση και κάτω από σκιερά δένδρα.⁴⁷

Στην ενότητα 8,1-9,6 ο προφήτης περιγράφει την διολίσθηση της λατρείας στην ειδωλολατρεία από την εποχή της σύναψης της διαθήκης στο Σινά μέχρι την εποχή του. Ο προφήτης ενοχλείται από την ποιότητα της προσφερόμενης λατρείας αλλά και από το ότι τα ίδια ιερά χρησιμοποιούνταν τόσο για τη λατρεία του Γιαχβέ όσο και του Βαάλ γεγονός που καταλογίζεται ως αμαρτία αλλά αποτελεί και αιτία απόρριψης των προσφορών τους εκ μέρους του Γιαχβέ. Καταδικάζει το σύνολο των προσφορών (αιματηρών και αναιμάκτων) και τη βρώση τους ως μέσον αγιασμού απορρίπτοντας τη λατρεία και τη χρήση της ως μέσο αγιασμού και προσέγγισης του Γιαχβέ.⁴⁸

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Ωσηέ αποκαλύπτει το θέλημα του Γιαχβέ με τον κλασικό αφορισμό «διότι ἔλεος θέλω καὶ οὐ θυσίαν καὶ ἐπίγνωσιν Θεοῦ ἢ ὀλοκαυτώματα» (Ωσηέ 6,6). Υιοθετεί με αυτό τον τρόπο την προτεραιότητα στην εσωτερική κατάσταση και διάθεση του ανθρώπου προς τον Γιαχβέ έναντι των υλικών προσφορών.

θ) Ο προφήτης Ησαΐας.

«10 Ἀκούσατε λόγον Κυρίου, ἄρχοντες Σοδόμων· προσέχετε νόμον Θεοῦ λαὸς Γομόρρας. 11 τί μοι πλῆθος τῶν θυσιῶν ὑμῶν; λέγει Κύριος· πλήρης εἰμι ὀλοκαυτωμάτων κριῶν, καὶ στέαρ ἀρνῶν καὶ αἷμα ταύρων καὶ τράγων οὐ βούλομαι, 12 οὐδὲ ἂν ἔρχησθε ὀφθῆναι μοι. τίς γὰρ ἐξεζήτησε ταῦτα ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν; πατεῖν τὴν αὐλήν μου 13 οὐ προσθήσεσθαι· ἐὰν φέρητε σεμίδαλιν, μάταιον· θυμίαμα, βδέλυγμά μοι ἔστι· τὰς νομηνίας ὑμῶν καὶ τὰ σάββατα καὶ ἡμέραν μεγάλην οὐκ ἀνέχομαι· νηστείαν καὶ ἀργίαν 14 καὶ τὰς νομηνίας ὑμῶν καὶ τὰς ἐορτὰς ὑμῶν μισεῖ ἡ ψυχὴ μου· ἐγενήθητέ

47. (βλ. Ωσηέ 4,15-19. 6,9-10. 8,45. 11,2-3. 13,1-2)

48. Προφῆτες και Λατρεία, σ. 136

μοι εἰς πλησμονήν, οὐκέτι ἀνήσω τὰς ἀμαρτίας ὑμῶν. 15 ὅταν ἐκτείνητε τὰς χεῖρας ὑμῶν πρὸς με, ἀποστρέψω τοὺς ὀφθαλμούς μου ἀφ' ὑμῶν, καὶ ἐὰν πληθύνητε τὴν δέησιν, οὐκ εἰσακούσομαι ὑμῶν· αἱ γὰρ χεῖρες ὑμῶν αἵματος πλήρεις. 16 λούσασθε καὶ καθαροὶ γίνεσθε, ἀφέλετε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν μου, παύσασθε ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν, 17 μάθετε καλὸν ποιεῖν, ἐκζητήσατε κρίσιν, ρύσασθε ἀδικούμενον, κρίνατε ὀρφανῶ καὶ δικαιοῦσατε χήραν· 18 καὶ δεῦτε διαλεχθῶμεν, λέγει Κύριος· καὶ ἐὰν ᾧσιν αἱ ἀμαρτίαι ὑμῶν ὡς φοινικοῦν, ὡς χιόνα λευκανῶ, ἐὰν δὲ ᾧσιν ὡς κόκκινον, ὡς ἔριον λευκανῶ. 19 καὶ ἐὰν θέλητε καὶ εἰσακούσητέ μου, τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς φάγεσθε· 20 ἐὰν δὲ μὴ θέλητε, μηδὲ εἰσακούσητέ μου, μάχαιρα ὑμᾶς κατέδεται· τὸ γὰρ στόμα Κυρίου ἐλάλησε ταῦτα» (Ησ.1,10-20)

Στην παραπάνω περικοπή που ἔχει θέση στην ἀρχὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Ησαΐα ὁ προφήτης πραγματοποιεῖ ἐκτενὴ ἀναφορὰ στην προσφερόμενη λατρεία στο ναὸ τοῦ Σολομώντος στην Ἱερουσαλήμ.⁴⁹ Ὁ χρόνος προέλευσης τοῦ λόγου τοποθετεῖται στην περίοδο τοῦ συροεφραιμιτικοῦ πολέμου (736/5 π.Χ.) ὅταν ἡ πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ κατάσταση στην Ἰουδαία ἦταν ἀσχημὴ λόγω τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἄχαζ.⁵⁰ Ὁ λόγος ἔχει τὴν μορφή τῆς προφητικῆς «δικαστικῆς δίωξης» δηλαδὴ τὴ ρητορικὴ πρόσληψη στοιχείων ἀπὸ τὴ δικαστικὴ διαδικασία περιγράφοντας με αὐτὸν τρόπο τὸν ἔλεγχο τοῦ Γιαχβέ για τὴν παραβίαση τῶν ἐντολῶν τῆς διαθήκης ἀπὸ τὸ λαὸ τοῦ.⁵¹

Ὁ προφήτης θέτει τὸ πρόβλημα με εὐθύ τρόπο καταγγέλλοντας τὴν εγκατάλειψη τοῦ Γιαχβέ ἀπὸ τὸ λαὸ που εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀντίστοιχη εγκατάλειψη τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὸ Γιαχβέ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀκολούθησε ἡ καταστροφὴ τῆς χώρας. (Ησ.1,10-20) Στους ἐπόμενους στίχους 10-20 ὁ προφήτης ἀναφέρει τὶς ἀνομίες τοῦ λαοῦ, οἱ ὁποῖες εἶναι ἠθικῆς φύσεως καὶ ἔχουν ἀμεση ἐπίδραση στὴ λατρεία, καὶ κατὰ συνέπεια ἀποτελοῦν εὐθεία προσβολὴ τοῦ Γιαχβέ.

49. Βλ. G. Fohrer, «Jesaja 1 als Zusammenfassung der Verkündigung Jesajas», ZAW 74 (1962), σ. 251-268.

50. Π. Μπρατσιώτης, Ὁ Προφήτης Ησαΐας (τεύχ. Α', κεφ. Α'-ΙΒ'), Αθήνα 1989, σ.23-24

51. Προφῆτες καὶ Λατρεία, σ. 140

Ο έλεγχος ξεκινάει από τις αιματηρές θυσίες, το σημαντικότερο είδος προσφο-
ράς θυσίας προς το Θεό, που φέρει εξιλεωτικό χαρακτήρα. Το ολοκαύτωμα είχε την
έννοια της απόλυτης προσφοράς εξιλεωτικού χαρακτήρα και ο προφήτης αναφέρεται
στα εκλεκτότερα μέρη του ζώου που ήταν αφιερωμένα στον Γιαχβέ (στέαρ και αίμα)
σύμφωνα με τον μωσαϊκό νόμο, καθώς και στα πολυτιμότερα είδη σφαγίων (αρνοί,
ταύροι, τράγοι).⁵²

«12 οὐδὲ ἂν ἔρχησθε ὀφθῆναι μοι. τίς γὰρ ἐξεζήτησε ταῦτα ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν;
πατεῖν τὴν αὐλήν μου». Είναι ολοφάνερη η αποστροφή του Γιαχβέ ακόμα και στο να
επισκέπτονται το ναό («πατεῖν τὴν αὐλήν μου»). Οι ισραηλίτες ήταν υποχρεωμένοι να
προσφέρει τις θυσίες αφού πρώτα προσερχόταν στο ναό⁵³ Η υποχρέωση αυτή αφο-
ρούσε όλους τους ισραηλίτες ακόμα και αυτούς που βρίσκοταν μακριά στις τρεις με-
γάλες ετήσιες εορτές και διακατέχονταν από συναισθηματική φόρτιση πλησιάζοντας
το ναό κάτι που διαφαίνεται και στο Ψαλτήρι.⁵⁴

Ο προφήτης συνεχίζει με τον έλεγχο των αναίμακτων προσφορών και αναφέ-
ρεται στην «σεμίδαλις» μια προσφορά αλευριού από σιμιγδάλι ανακατεμένο με λάδι
και θυμίαμα που όριζε ο μωσαϊκός νόμος.⁵⁵ Ακολουθεί η αναφορά στις εορτές όπως ή
«νουμηνία» δηλ. η πρώτη μέρα του μήνα την οποία την αναφέρει δυο φορές. Η πρώτη
αναφορά συνοδεύεται με το «Σάββατο» που ήταν η σημαντικότερη εορτή για το Ισ-
ραήλ, καθώς επιβαλλόταν και αποχή από κάθε εργασία.⁵⁶ Η δεύτερη αναφορά είναι
σε αυτή του Εξιλασμού λόγω της παρεμβολής μεταξύ το στίχου 13 και 14 της νηστείας
και της επισήμανσης της εορτής ως της «μεγάλης ημέρας». Γενικότερα ο προφήτης
συμπεριλαμβάνει όλη την λατρεία ώστε ο έλεγχος να μην αποκλείει κάποια πτυχή
της. Γι' αυτό και οι αναφορές του στην «έκταση των χειρών» και στη «δέησιν», εκφρά-

52. Πρβλ. Λευιτ. 1-7

53. Εξ. 23,17 και Δευτ.16,16

54. «Ὡς αγαπητά τα σκηνώματα σου Κύριε τῶν δυνάμεων. ἐπιποθεῖ καὶ ἐκλείπει ἡ ψυχὴ μου εἰς τὰς
αὐλάς τοῦ Κυρίου, ἡ καρδιά μου καὶ ἡ σὰρξ μου ἠγαλλιάσαντο ἐπὶ Θεόν ζῶντα.» Ψαλ.83,3

55. Λευίτ. 2,1 εξ.

56. Κ. Βλάχου, *Το Σάββατον ως έκφρασις των ανθρωπιστικῶν κατευθύνσεων της Παλαιᾶς Διαθή-
κης*, Αθήνα 1981, σ.15 εξ.

σεις χαρακτηριστικές της λατρευτικής χειρονομίας και της προσωπικής προσευχής, που μαζί με τη νηστεία δεν θέλει να αποκλείσει ο προφήτης από την κριτική του. Η δέηση είναι η πιο χαρακτηριστική έκφραση προσευχής ιδιαίτερα όταν ο άνθρωπος αντιμετωπίζει τις τόσες δυσκολίες της ζωής. Με αυτό τον τρόπο ο προφήτης πραγματοποιεί καθολικό έλεγχο της λατρείας καθιστώντας την απορριπτέα από τον Θεό, τόσο ως προς τις υλικές προσφορές όσο και ως προς τις καθαρά πνευματικής φύσεως εκδηλώσεις.⁵⁷

Η αποστροφή του Θεού προς την προσφερόμενη λατρεία των Ισραηλιτών εκφράζεται με την παράθεση ένδεκα ρημάτων: «πλήρης εἰμι», (δηλώνει πλήρη κορεσμό) «οὐ βούλομαι», (δεν ευαρεστούμαι, δε βρίσκω ευχαρίστηση) «οὐκ ἀνέχομαι», (δηλώνει το ανώτατο όριο αντοχής ή δυνάμεως κάποιου) «μισεῖ», (αποστροφή προς κάθε ανεπιθύμητο) «ἐγενήθητέ μοι εἰς πλησμονήν», (επαχθές βάρος από το οποίο επιθυμεί κανείς να απαλλαχθεί) «οὐκέτι ἀνήσω», «ἀποστρέψω», «οὐκ εἰσακούσομαι» (αναφέρονται στη προσευχή).

Οι αιτίες της αποστροφής του Θεού είναι ο φόνος «ὕμῶν· αἱ γὰρ χεῖρες ὑμῶν αἵματος πλήρεις», μια ανθρώπινη συμπεριφορά που δείχνει το αποκορύφωμα της ανθρώπινης κακίας. Ο τρόπος να διαλαχθούν με το Θεό είναι: «μάθετε καλὸν ποιεῖν, ἐκζητήσατε κρίσιν, ρύσασθε ἀδικούμενον, κρίνατε ὄρφανῶ καὶ δικαιώσατε χήραν» (Ησ.1,17)

Αυτό που παρατηρείται είναι η προσπάθεια του προφήτη να αποδεσμεύσει τη λατρεία από τον τυπολατρικό της χαρακτήρα. Ο λαός θεωρούσε ότι μέσω της τυπικής λατρείας η οποία εμπειριείχε κατά κάποιο τρόπο ένα μαγικό χαρακτήρα θα εξιλεώνονταν ούτως ή αλλιώς.⁵⁸ Η λατρεία ήταν κατά ένα τρόπο εκβιασμός προς το Θεό για την άφεση των αμαρτιών τους. Ο Προφήτης Ησαΐας διατείνεται ότι όταν δεν υπάρχει στην καθημερινή ζωή η προϋπόθεση και η εφαρμογή της εκούσιας υποταγής του αν-

57. Προφῆτες και Λατρεία, σ.147

58. W. Eichrodt, Theology of the Old Testament, μετάφρ. J. Baker, London 1967, τ. 2, σ. 445-448.

θρώπου στο θείο νόμο, το τελετουργικό τυπικό στερείται της εξιλεωτικής του δύναμης.

Όταν ο λαός όμως δείξει έμπρακτα την μετάνοια του, που είναι δείγμα της ελεύθερης βούλησης του ανθρώπου να προσεγγίσει το Θεό, ο Γιαχβέ θα αντιστρέψει την αποστροφή του προς τις λατρευτικές προσφορές καθαρίζοντας τον από τις αμαρτίες του. «λούσασθε και καθαροί γίνεσθε, ἀφέλετε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν μου, παύσασθε ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν, ... καὶ δεῦτε διαλεχθῶμεν, λέγει Κύριος· καὶ ἐὰν ὣσιν αἱ ἁμαρτίαι ὑμῶν ὡς φοινικοῦν, ὡς χιόνα λευκανῶ, ἐὰν δὲ ὣσιν ὡς κόκκινον, ὡς ἔριον λευκανῶ. ¹⁹ καὶ ἐὰν θέλητε καὶ εἰσακούσητέ μου, τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς φάγεσθε· ²⁰ ἐὰν δὲ μὴ θέλητε, μηδὲ εἰσακούσητέ μου, μάχαιρα ὑμᾶς κατέδεται· τὸ γὰρ στόμα Κυρίου ἐλάλησε ταῦτα» (Ησ.1,17-20)

ι) Ο Προφήτης Μιχαίας.

Η αναφορά του προφήτη Μιχαία στη λατρεία είναι ελάχιστη. Το κέντρο της προφητικής αποστολής του ήταν Ιερουσαλήμ και η περίοδος δράσης του το τέλος του 8^{ου} αιώνα.

Ο προφήτης αναφέρεται μία και μοναδική φορά σε στοιχεία της λατρείας περιλαμβάνεται στη γνωστή προφητεία του σχετικά με την «δίκη της διαθήκης» (6,1-8)⁵⁹. Στο κείμενο αυτό ο προφήτης Μιχαίας ελέγχει τη σχέση των Ιουδαίων του νοτίου βα-

59. Ἀκούσατε δὴ λόγον Κυρίου· Κύριος εἶπεν· ἀνάστηθι κρίθητι πρὸς τὰ ὄρη, καὶ ἀκουσάτωσαν βουνοὶ φωνὴν σου, ἀκούσατε ὄρη, τὴν κρίσιν τοῦ Κυρίου, καὶ αἱ φάραγγες θεμέλια τῆς γῆς, ὅτι κρίσις τῷ Κυρίῳ πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ, καὶ μετὰ τοῦ Ἰσραὴλ διελεγχθήσεται. 3. λαός μου, τί ἐποίησά σοι ἢ τί ἐλύπησά σε ἢ τί παρηνώχλησά σοι; ἀποκρίθητί μοι. 4. διότι ἀνήγαγόν σε ἐκ γῆς Αἰγύπτου καὶ ἐξ οἴκου δουλείας ἐλυτρώσάμην σε καὶ ἐξαπέστειλα πρὸ προσώπου σου τὸν Μωυσῆν καὶ Ἀαρὼν καὶ Μαριάμ. 5. λαός μου, μνήσθητι δὴ τί ἐβουλεύσατο κατὰ σοῦ Βαλὰκ βασιλεὺς Μωὰβ καὶ τί ἀπεκρίθη αὐτῷ Βαλαὰμ υἱὸς τοῦ Βεῶρ ἀπὸ τῶν σχοίνων ἕως τοῦ Γαλαλά, ὅπως γνωσθῆ ἡ δικαιοσύνη τοῦ Κυρίου. 6. ἐν τίνι καταλάβω τὸν Κύριον, ἀντιλήψομαι Θεοῦ μου Ὑψίστου; εἰ καταλήψομαι αὐτὸν ἐν ὀλοκαυτώμασιν, ἐν μόσχοις ἐνιαυσίοις; 7. εἰ προσδέξεται Κύριος ἐν χιλιάσι κριῶν ἢ ἐν μυριάσι χιμάρων πιόνων; εἰ δῶ πρωτότοκά μου ὑπὲρ ἀσεβείας, καρπὸν κοιλίας μου ὑπὲρ ἁμαρτίας ψυχῆς μου; 8. εἰ ἀνηγγέλη σοι, ἄνθρωπε, τί καλόν; ἢ τί Κύριος ἐκζητεῖ παρὰ σοῦ ἄλλ' ἢ τοῦ ποιεῖν κρίμα καὶ ἀγαπᾶν ἔλεον καὶ ἔτοιμον εἶναι τοῦ πορεύεσθαι μετὰ Κυρίου Θεοῦ σου; -

σιλείου με το Γιαχβέ.⁶⁰ Το ρητορικό σκηνικό με το οποίο αναπτύσει τα επιχειρήματα του είναι εκείνο της διεξαγωγής της δίκης στην οποία ο Γιαχβέ αντιδικεί με το λαό του ενώπιον των αλόγων φυσικών στοιχείων που είναι αλάνθαστοι, αδέκαστοι και αξιόπιστοι μάρτυρες από την εποχή του Μωυσή και της εξόδου του λαού από την Αίγυπτο. Το σκηνικό είναι έντονα φορτισμένο που δείχνει την αγάπη και τη φροντίδα που περιέβαλε το λαό του. Ο προφήτης δεν καταδικάζει ευθέως το μαγικό και εμπορικό χαρακτήρα της λατρείας που κυριαρχούσε στην εποχή του, αλλά παρουσιάζει την ευάρεστη για το Γιαχβέ λατρεία, η οποία συνίσταται από πνευματικής φύσεως αρετές, όπως η αγάπη, η ελεημοσύνη και η ταπείνωση. Η προτεραιότητα που δίνει στην εσωτερική λατρεία καθιστά τη συμβολή του σημαντική στη θεολογία της λατρείας της Παλαιάς Διαθήκης.⁶¹

ια) Ο Προφήτης Ιερεμίας.

Το κέντρο δράσης του προφήτη Ιερεμίας ήταν η Ιερουσαλήμ την περίοδο πριν την καταστροφή της πόλης και την αιχμαλωσία του λαού το 586 π.Χ. από τους Βαβυλωνίους. Η ζωή του τέθηκε αρκετές φορές σε κίνδυνο λόγω των αντιδράσεων που προκάλούσε ο σκληρός και ασυμβίβαστος λόγος του. Ακολουθεί τις θέσεις των προγενέστερων προφητών σχετικά με τη λατρεία και οι παρεμβάσεις του λόγω της ιερατικής του ιδιότητας είναι καίριες.

Περιγράφει με λεπτομέρειες την ειδωλολατρία που είχε καταλάβει τα λαϊκά στρώματα των Ιεροσολύμων κάτι που μας δίνει πληροφορίες για πολλά λατρευτικά έθιμα που υπήρχαν την περίοδο εκείνη. Με τον ίδιο τρόπο περιγράφει και την καταστροφή που θα επερχόταν στην χώρα εξαιτίας της αποστασίας του λαού με την επικράτηση ειδωλολατρικών συνηθειών.⁶²

Ο Γιαχβέ μιλάει με σκληρά λόγια δια στόματος του προφήτου: «τι να κάμω εγώ το λιβάνι, που φέρετε από την Σαβά, και το κινάνωμον από χώραν μακρυνήν; Τα ολο-

60. Β. Βέλλα, Μιχαίας, Ιωήλ, Οβδιού, Εισαγωγή, μετάφρασις εκ του εβραϊκού, κείμενον των Ο', σχόλια, Αθήνα 1948, σ 58

61. Προφήτες και λατρεία, σ. 154

62. Βλ. E. Ozment, Metaphor in Jeremiah 2-6, PhD, Louisville 1998, σ. 37εξ.

καυτώματα σας δεν είναι πλέον εις εμέ ευπρόσδεκτα και οι θυσίες σας δεν με ευχαρίστησαν.»⁶³

«²¹ τάδε λέγει Κύριος· τὰ ὀλοκαυτώματα ὑμῶν συναγάγετε μετὰ τῶν θυσιῶν ὑμῶν καὶ φάγετε κρέα.²² ὅτι οὐκ ἐλάλησα πρὸς τοὺς πατέρας ὑμῶν καὶ οὐκ ἐνετειλάμην αὐτοῖς ἐν ἡμέρᾳ, ἧ ἀνήγαγον αὐτοὺς ἐκ γῆς Αἰγύπτου, περὶ ὀλοκαυτωμάτων καὶ θυσίας· ²³ἀλλ' ἡ τὸ ῥῆμα τοῦτο ἐνετειλάμην αὐτοῖς, λέγων· ἀκούσατε τῆς φωνῆς μου, καὶ ἔσομαι ὑμῖν εἰς Θεόν, καὶ ὑμεῖς ἔσεσθέ μοι εἰς λαόν· καὶ πορεύεσθε ἐν πάσαις ταῖς ὁδοῖς μου, αἷς ἂν ἐντείλωμαι ὑμῖν, ὅπως ἂν εὖ ἦ ὑμῖν. (7,21-24)

Ο Γιαχβέ μέσω του Ιερεμία δηλώνει τη δυσαρέσκεια του για τις ηθικές θρησκευτικές παρανομίες των Ιουδαίων ακυρώνοντας τις παλαιότερες υποσχέσεις του. Μετά το θάνατο του Ιωσία (609/8) και αφού προκλήθηκε πολιτική αστάθεια και αβεβαιότητα ο λαός καταφεύγει στο ναό του Σολομώντα πιστεύοντας ότι ο Γιαχβέ θα τους προστατέψει σύμφωνα με τις παλιότερες διαβεβαιώσεις του. Ο προφήτης όμως όχι απλά προλέγει την καταστροφή του ναού του Σολομώντα αλλά και την απόρριψη των λατρευτικών προσφορών του λαού εκ μέρους του Γιαχβέ. Ακόμα ο προφήτης τους υπενθυμίζει ότι σύμφωνα με τον διαθηκικό ὄρο οι σχέσεις Γιαχβέ-Ισραήλ είναι σχέσεις εντολής-υπακοής και όχι υποχρεώσεις λατρευτικών προσφορών.⁶⁴ Οι δέκα εντολές που έδωσε δια του Μωυσέως στο λαό του περιλαμβάνουν εντολές συμπεριφοράς απέναντι στο Θεό και τους ανθρώπους και όχι την υποχρέωση προσφοράς υλικών. Η αποδοκιμασία του Θεού στις προσφορές κατά τον Ιερεμία δεν ήταν μόνο στις ομαδικές αλλά και τις προσωπικές.⁶⁵

63. Ιερ. 6,20 «ἵνατί μοι λίβανον ἐκ Σαβὰ φέρετε καὶ κινάμωμον ἐκ γῆς μακρόθεν; τὰ ὀλοκαυτώματα ὑμῶν οὐκ εἰσὶ δεκτά, καὶ αἱ θυσίαι ὑμῶν οὐχ ἡδυνάν μοι».

64. (Εξ. 19,5-6) «καὶ νῦν ἐὰν ἀκοῆ ἀκούσητε τῆς ἐμῆς φωνῆς καὶ φυλάξητε τὴν διαθήκην μου, ἔσεσθέ μοι λαὸς περιούσιος ἀπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν· ἐμὴ γὰρ ἐστὶ πᾶσα ἡ γῆ· 6 ὑμεῖς δὲ ἔσεσθέ μοι βασιλεῖον ἱεράτευμα καὶ ἔθνος ἅγιον. ταῦτα τὰ ῥήματα ἐρεῖς τοῖς υἱοῖς Ἰσραήλ».

65. (Ιερ. 14,11-12) καὶ εἶπε Κύριος πρὸς με· μὴ προσεύχου περὶ τοῦ λαοῦ τούτου εἰς ἀγαθὰ· 12 ὅτι ἐὰν νηστεύσωσιν, οὐκ εἰσακούσομαι τῆς δεήσεως αὐτῶν, καὶ ἐὰν προσενέγκωσιν ὀλοκαυτώματα καὶ θυσίας, οὐκ εὐδοκήσω ἐν αὐτοῖς, ὅτι ἐν μαχαίρᾳ καὶ ἐν λιμῶ καὶ ἐν θανάτῳ ἐγὼ συντελέσω αὐτούς».

Μετά από μια έντονη περίοδο ξηρασίας, πείνας αλλά και αντιμετώπισης κινδύνου από τον Βαβυλωνιακό στρατό ο βασιλιάς Ιωακείμ κάλεσε το λαό σε νηστεία και αυξημένες θυσιαστικές προσφορές προκειμένου να τύχουν της προστασίας του Γιαχβέ. Ο προφήτης όμως μεταφέρει τις δηλώσεις του Γιαχβέ στο λαό λέγοντας ότι ο Θεός δεν δέχεται τις θυσίες λόγω⁶⁶ παντελούς έλλειψης μετάνοιας.

Συμπεράσματα

Από τους παραπάνω προφήτες που εξετάσαμε με την ανάλυση των κειμένων σχετικά με τη λατρεία μπορούμε να βγάλουμε τα παρακάτω συμπεράσματα:

A) Η απόρριψη του Γιαχβέ προς την λατρεία του Ισραήλ λόγω της αποστασίας του ήταν απόλυτη, έτσι οι προφήτες την ελέγχουν με δριμύ τρόπο.

B) Οι αιτίες απόρριψης της λατρείας ήταν θρησκευτικές λόγω της ανάμιξης με ειδωλολατρικά έθιμα αλλά και ηθικές λόγω της μη χρηστής συμπεριφοράς απέναντι στους συνανθρώπους τους.

Γ) Ο έλεγχος των προφητών στο θέμα της λατρείας αφορούσε όλους τους τρόπους προσφοράς τόσο τις υλικές (θυσίες) όσο τις πνευματικές (προσευχή, νηστεία). Αλλά και τις ομαδικές όσο και τις ατομικές μορφές λατρείας.

Δ) Ο πραγματικός σκοπός του ελέγχου είναι η θεραπεία της ανθρώπινης ψυχής και βασίζονται στη Διαθήκη που έδωσε ο Γιαχβέ στο Σινά.

2. Ο ρόλος των Γραμματέων, των Φαρισαίων και των Σαδδουκαίων στην Καινή Διαθήκη.

Βασιζόμενοι πάλι στον άγιο Ιωάννη τον Δαμασκηνό και την ευσύνοπτη ιστορία του περί των ιουδαϊκών και χριστιανικών αιρέσεων, πληροφορούμαστε ότι στον Ιουδαϊσμό της εποχής του Θεανθρώπου Χριστού υπήρχαν διάφορες θρησκευτικές αιρέσεις. Το γεγονός αυτό όμως σημαίνει, ακόμη, ότι δεν υπήρχε αναμεταξύ των Ιουδαίων μία κοινή θρησκευτική γνώμη και λατρευτική συμπεριφορά, ώστε να βρίσκονται κομμα-

66. Ιερεμίας 14,10 «οὕτως λέγει Κύριος τῷ λαῷ τούτῳ· ἠγάπησαν κινεῖν πόδας αὐτῶν καὶ οὐκ ἐφείσαντο, καὶ ὁ Θεὸς οὐκ εὐδόκησεν ἐν αὐτοῖς· νῦν μνησθήσεται τῆς ἀδικίας αὐτῶν»

τιασμένοι σε πολλές αντίζηλες μερίδες. Θα κάνουμε, ωστόσο, τον κόπο να παραθέσουμε το σχετικό απόσπασμα του Δαμασκηνού για να σχηματιστεί μία θρησκευτική εικόνα της εποχής. Απαριθμεί, λοιπόν, ο Ιωάννης:

«Δοσθηνοί, Γραμματείς, Φαρισαίοι, Ημεροβαπτιστές, Οσσηνοί, Ηρωδιανοί, Σιμωνιανοί, Μενανδριανοί, Σατορνιλιανοί, Βασιλειδιανοί, Νικολαίτες, Καρποκρατιανοί, Ναζωραίοι, Εβιωναίοι, Ουαλεντινιανοί, Σεκουνδιανοί, Πτολεμαίοι, Μαρκωσαίοι, Κολορβασαίοι, Ηρακλεωνίτες, Οφίτες, Καϊανοί, Σηθιανοί και Αρχοντικοί».⁶⁷

Βλέπουμε και θαυμάζουμε το πλήθος των ιουδαϊκών αιρέσεων. Ωστόσο, δεν τις παραθέτουμε δίχως κάποιον λόγο. Θέλουμε να καταστεί φανερό ότι την εποχή που ήλθε ο Κύριος στην γη επικρατούσε μία μεγάλη και νοσηρή πολυφωνία και πολυγνωμία. Οι άλλοτε ενωμένοι ως μία γροθιά Εβραίοι του ηγέτη Μωυσή βρίσκονται τώρα χωρισμένοι σε εκατό κόμματα. Το πλήθος, δηλαδή, των αιρέσεων αποτελεί, μάλλον, κακό δείγμα ότι δεν μπορεί όλοι τους να πρεσβεύουν την μία αλήθεια αλλά κάπου όλοι τους ξεφεύγουν από την μία αυτή βιβλική ορθή πίστη του ενός θεού και ακολουθούν τα «θελήματα των καρδιών τους».

Δεν είναι δε χωρίς σημασία που ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός αναφέρει ως ιστορική συνέχεια του ελληνισμού τον ιουδαϊσμό. Η μεριστική και πολύγλωμη φύση της ελληνικής θρησκευτικότητας, κατά την οικουμενική ελληνιστική εποχή και την ιουδαϊκή Διασπορά, πέρασε και στον γειτονικό Ιουδαϊσμό.⁶⁸ Δεν είναι ούτε τυχαίο ότι ο Ιουδαϊ-

67. Ιωάννης Δαμασκηνός, *ένθ. αν.* Στην συνέχεια βέβαια ο Δαμασκηνός συνεχίζει με την λίστα του και αναφέρει μία μεγάλη σειρά άλλων αιρέσεων που όμως είναι χριστιανικές και κατόπιν του Χριστού.

68. Από την Βαβυλώνια αιχμαλωσία (586 π.Χ.) και εξής το μεγαλύτερο μέρος του ιουδαϊκού λαού ζούσε εκτός της Ιουδαίας. Την αλεξανδρινή εποχή, όμως, κατά την οποία σημειώνονται γενικότερα μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών στην Ανατολική Μεσόγειο, ο αριθμός των Ιουδαίων της Διασποράς αυξήθηκε δραστικά ενώ οι κοινότητές τους απέκτησαν σημαντική θρησκευτική και πολιτιστική ανεξαρτησία έναντι της ιουδαϊκής μητροπόλεως. Βλ. H. Hegermann, «The Diaspora in the Hellenistic age», στο *The Cambridge History of Judaism*, τόμ. II, επιμ. W. D. Davies-L. Finkelstein, Κέιμπριτζ 1989, σσ. 115-120. Βλ., επίσης, σχετικά με την ιουδαϊκή Διασπορά στην ύστερη αρχαιότητα R. Albertz, *Ιστορία της θρησκείας του Ισραήλ (κατά τους χρόνους της Παλαιάς Διαθήκης)*, μτφ. Π. Αντωνοπούλου, Αθήνα 2006, σ. 791, όπως και Σ. Αγουρίδης, *Ιστορία των χρόνων της Καινής Διαθήκης*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 90-91.

σμός της εποχής του Χριστού ήταν διεσπαρμένος στην ελληνική οικουμένη και επηρέαζονταν ισχυρά από την ελληνική σοφία περνώντας τα κακά της στοιχεία και κακή της φύση.⁶⁹

Όπως και αν έχουν τα πράγματα, εμείς από τον μακρύ κατάλογο αιρέσεων του Δαμασκηνού Πατέρα, δεν θα ασχοληθούμε παρά μόνον με τις σπουδαιότερες αιρέσεις και κατηγορίες, που είναι και εκείνες που αναφέρονται από τα ιερά κείμενα της Καινής Διαθήκης. Να σημειώσουμε δε ότι οι πλείστες εκ των αιρέσεων του καταλόγου έλαβαν την αυτονομία τους καθότι διαφοροποιούνταν συνήθως σε ένα ή δύο στοιχεία προς την βιβλική αλήθεια, και έτσι δεν χρειάζεται να μας απασχολήσουν ιδιαίτερα.⁷⁰ Αλλά ας εξετάσουμε αυτές μία προς μία.

Οι Γραμματείς ή, αλλιώς, διδάσκαλοι ή νομικοί ή νομοδιδάσκαλοι ανήκαν στην τάξη των Σοφοδιδασκάλων⁷¹ που όντας μορφωμένοι, και επειδή υπήρχε πνευματική πτώση των ιερέων, ασχολούνταν με τον νόμο και δίδασκαν το λαό. Αντίθετα από τους Σοφοδιδασκάλους ήταν σταθερά και μόνον προσανατολισμένοι στον Νόμο, δεν άκουγαν τίποτα πέραν από αυτόν και απέκλειαν κάθε ξένο στοιχείο, ειδικά αν προερχόταν από την ελληνική σκέψη. Οι Γραμματείς, λοιπόν, του μεγάλου ναού αποτελούσαν μια ξεχωριστή ομάδα και ήταν υπεύθυνοι για την διατήρηση των γραπτών και των προφορικών παραδόσεων των Ιουδαίων και για την μεταλαμπάδευσή τους στις επόμενες γενιές. Ντυνόntonουσαν με μακρείς χιτώνες και δίδασκαν οπουδήποτε υπήρχε ακροατήριο πρόθυμο να τους θέσει ερωτήματα. Δρούσαν σε ιδιωτικούς και δημόσιους χώρους όπως επίσης και στην Στοά του Σολομώντα παρά του ναού του Ηρώδη.

69. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο γνωστός Τρύφωνας ο Ιουδαίος με τον οποίο συνομίλησε ο Ιουστίνος ο φιλόσοφος. Αυτός ο άνθρωπος του, ωστόσο, δευτέρου αιώνας μ. Χ. ενώ ήταν Εβραίος στην καταγωγή και το θρήσκευμα λοξοκοιτούσε προς την ελληνική φιλοσοφία και έφερε ελληνικό όνομα – ως άλλωστε πολλοί άλλοι συμπατριώτες του όλην εκείνη την ευρύτερη περίοδο της ελληνιστικής οικουμενικότητας (βλ. σχετικά Δ. Τρακατέλλης, *Οί Πατέρες έρμηνεύουν - απόψεις πατερικής βιβλικής έρμηνείας*, Αθήνα 1996, σ. 192 εξ.).

70. Επί παραδείγματος χάριν, η μερίδα των Μενανδριανών, που είχαν το όνομά τους από κάποιον αρχηγό τους ονόματι Μένανδρο, δίδασκαν ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από αγγέλους.

71. Ο όρος εκκινεί από επιγραφή που βρέθηκε σε Συναγωγή των Σάρδεων και αναφέρει: *Εὐχή Σαμοῆ ἱερέως και σοφοδιδασκάλου* (βλ. σχετικά W. Wischmeyer, *Zwei Lehrer aus Kleinasien, Frühchristentum und Kultur*, εκδ. Herder Verlag, Freiburg-Basel-Wien 2007, σσ. 95-109).

Οι Γραμματείς και οι Φαρισαίοι στην Συναγωγή κάθονταν στα πρώτα καθίσματα, καλούνταν σε δείπνα όπου τους δίδονταν οι πρώτες και καλύτερες θέσεις και στις αγορές, πάλι, οι άνθρωποι τους χαιρετούσαν με σεβασμό και τους αποκαλούσαν “ραββί”.⁷² Οι Γραμματείς κατεστάθηκαν γρήγορα ως οι πνευματικοί οδηγοί των Ισραηλιτών και διατηρούσαν φιλικές σχέσεις με τους Φαρισαίους.⁷³ Έργο τους ήταν η ερμηνεία, η διδασκαλία και η εφαρμογή του Νόμου ενώπιον του λαού.⁷⁴ Οι πράξεις των γραμματέων δε συμφωνούσαν με την μωσαϊκή διδασκαλία, παρόλο που γνώριζαν τον Νόμον.⁷⁵ Οι νομοδιδάσκαλοι προσέφεραν θετικές υπηρεσίες, γιατί ήταν προσηλωμένοι στον πατροπαράδοτο νόμο αλλά συγχρόνως και αρνητικές, αφού τα λόγια τους δεν μπορούσαν να βρουν απήχηση στην ψυχή του λαού επειδή δεν υπήρχε σ’ αυτά τίποτα που να θυμίζει το ζωογόνο πνεύμα της διδασκαλίας των Προφητών.

α) Η παρουσία των Φαρισαίων στην Καινή Διαθήκη

Οι ΑΣΙΔΑΙΟΙ (HASIDIM) που εμφανίστηκαν κατά τον τρίτο αιώνα π.Χ. ήταν πρόδρομοι των Φαρισαίων. Η λέξη Φαρισαίος προέρχεται από το εβραϊκό Περουσίμ που σημαίνει ξεχωρισμένος ή διαχωρισμένος και αναφέρεται στο ιδιαίτερο καθεστώς της κοινωνικής τους θέσης.⁷⁶ Οι Φαρισαίοι είχαν άριστη γνώση της Πεντατεύχου, ήτοι του Νόμου, και αποτελούσαν σπουδαία ομάδα κατά την εποχή της δράσης του Ιησού. Έδρα τους είχαν την Ιερουσαλήμ και απέρριπταν όλα τα ξένα στοιχεία, τηρώντας τα αμιγώς ιουδαϊκά. Έτσι, σέβονταν την αργία του Σαββάτου, τις νηστείες, τις καθάρσεις, τις δημόσιες προσευχές μεγάλης διαρκείας και την περιτομή· κατά τις επιταγές του Δευτερονομίου.

Οι Φαρισαίοι ενδιαφέρονταν πολύ για την εικόνα που σχημάτιζε γι’ αυτούς ο λαός αλλά τα έργα τους δε συμφωνούσαν με τις πράξεις τους. Ο Ιησούς, όταν δίδασκε,

72. Τους το επιροίπτει και ο Κύριος ως σημείο της υποκρισίας τους (Μτθ 23, 6–7).

73. Πρξ 23, 9.

74. Γ. Κ. Π., «γραμματεὺς», στην *NEE*, τόμ. 10, Αθήνα 1972, σ. 254.

75. Μτθ 23, 3-4.

76. Βλ. σχετικά Ε. Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*, Haifa 1987, σ. 34.

προέτρεπε το πλήθος να τηρεί τα λόγια των Φαρισαίων αλλά σε καμία περίπτωση να μη μιμείται τα έργα τους. Πληροφορίες για το έργο και τη διδασκαλία των Φαρισαίων μας δίνει ο Ιώσηπος, η ραβινική γραμματεία και η Καινή Διαθήκη. Ο Ιώσηπος, που ίσως ήταν μέλος της ομάδας αυτής,⁷⁷ αναφέρει ότι οι Φαρισαίοι πολέμησαν, χτύπησαν και χλεύασαν τον Ιησού Χριστό γιατί δε μπορούσαν να αποδεχτούν και να κατανοήσουν το πνεύμα της διδασκαλίας Του, αφού όπως προαναφέρθηκε, από τη δική τους διδασκαλία απουσίαζε το ζωογόνο πνεύμα της προφητικής διδασκαλίας. Κάποιοι Φαρισαίοι ήταν μέλη του μεγάλου συνεδρίου των Εβραίων (Σανχεντρίν),⁷⁸ γεγονός που επιβεβαιώνει την πολιτική τους επιρροή.⁷⁹

Οι συγγραφείς της Καινής Διαθήκης είχαν αρνητική εικόνα για την ομάδα των Φαρισαίων, επειδή αμφισβητούσαν την διδασκαλία και την δράση του Μεσσία Χριστού. Οι Φαρισαίοι ισχυρίζονταν ότι θεράπευε τους δαιμονισμένους με την συνδρομή του Βεελζεβούλ, δηλαδή του άρχοντος των δαιμονίων.

Ο Ιωάννης ο Πρόδρομος αποκαλεί τους Φαρισαίους γεννήματα εχιδνών⁸⁰ και ο Χριστός τους ονομάζει φυτά που δεν φύτεψε ο Ουράνιος Πατέρας ως και τυφλούς οδηγούς που καθοδηγούν τυφλούς. Οι Φαρισαίοι παρουσιάζονται να παρεμποδίζουν την είσοδο των ανθρώπων στην βασιλεία των Ουρανών και να μην τηρούν τις εντολές του Νόμου, της ευσπλαχνίας και της πιστότητας.⁸¹ Ο Ιησούς δεν διστάζει να επισημάνει στους μαθητές του ότι αν δεν αποκτήσουν μεγαλύτερη πίστη από τους Γραμματείς και τους Φαρισαίους δεν έχουν θέση στην Βασιλεία του Θεού. Οι Φαρισαίοι από την μια πλευρά απορούσαν και ρωτούσαν τους μαθητές του Κυρίου γιατί συνέτρωγε με

77. Βλ. σχετικά την πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη του R. Gehring, *Flavius Josephus und die philosophischen Schulen der Juden - Pharisaer, Sadduzäer, Essener und die „vierte“ Schule des Judas und Sadduk* (εκδ. GRIN Verlag, Μόναχο 2009) όπου στις διάφορες σελίδες της μπορούμε να βρούμε σχετικά ιστορικά και πολιτιστικά στοιχεία σχετικά με την δράση και αξία των Φαρισαίων ανάμεσα στους ομοφύλους τους Ιουδαίους.

78. W. Bacher-J. Z. Lauterbach, «SANHEDRIN (סנהדרין)» στην *Jewish Encyclopedia*, τόμ. 11, New York-London 1907, σ. 41.

79. *Ιω* 11, 47.

80. Οχιών

81. *Μτθ* 23, 14, 23, 34-37.

τελώνες και αμαρτωλούς και ο Ιησούς τους κατηγορούσε για την εμμονή που έδειχναν στους κανόνες περί καθαρότητας.⁸² Επίσης, ο Κύριος μιλάει περί της απουσίας του ζωογόνου πνεύματος από τα λόγια τους, όταν εκείνοι κατηγορούν τους μαθητές Του γιατί δεν νηστεύουν. Τους επιπλήττει, ακόμη, επειδή ανέχονται τους αργυραμοιβούς που είχαν μετατρέψει τον Ναό της Ιερουσαλήμ από ιερό τόπο λατρείας και προσευχής για όλους τους ανθρώπους, σε σπήλαιο ληστών.⁸³

Στο κατά Λουκάν ευαγγέλιο οι Φαρισαίοι κατηγορούνται για τυπολατρία και κατακρίνουν τους μαθητές επειδή λόγω της πείνας τους έτριψαν και έφαγαν στάχια την ημέρα του Σαββάτου.⁸⁴ Ο Κύριος τους απαντάει ότι ο Υιός του Ανθρώπου είναι ο μόνος εξουσιαστής του Σαββάτου. Ο Χριστός, επισημαίνει ακόμη, ότι ο Θεός ξέρει τί πραγματικά συμβαίνει στις καρδιές των Φαρισαίων και συνεπώς τους καταλογίζει υπέρμετρη τυπικότητα και υποκρισία.

Οι Γραμματείς και οι Φαρισαίοι κατηγορήσαν τον Κύριο για την θεραπεία του παράλυτου στο δεξί χέρι, επειδή έγινε στην Συναγωγή την ημέρα του Σαββάτου. Ο Ιησούς τους τόνισε ότι ο άνθρωπος δεν δημιουργήθηκε για το Σάββατο αλλά το Σάββατο φτιάχτηκε για τον άνθρωπο και τους ρώτησε αν σύμφωνα με την ηθική θα έπρεπε να σωθεί μια ζωή και να γίνει μια καλή πράξη το Σάββατο, χωρίς να πάρει απάντηση στην ερώτησή του αυτή. Οι Φαρισαίοι κατηγορούσαν επιπρόσθετα τον Χριστό, για την δράση του την ημέρα του Σαββάτου, και επειδή αποκαλούσε το Θεό Πατέρα Του και προσπαθούσαν να βρουν αφορμή για να τον τιμωρήσουν. Τον θεωρούσαν αμαρτωλό και εξηγούσαν τα θαύματα που έκανε ως πονηρές ενέργειες. Στο δε κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο οι Φαρισαίοι συνωμοτούν κατά του Ιησού γιατί φοβούνται μήπως με αφορμή το θαύμα της αναστάσεως του Λαζάρου καταστραφεί το έθνος τους και ο ναός από τους Ρωμαίους επειδή το πλήθος θα πίστευε σε Αυτόν.

Σε κάποια χωρία της Καινής Διαθήκης οι Φαρισαίοι παρουσιάζονται να χαρακτηρίζονται και από κάποια θετικά στοιχεία, όπως όταν προειδοποίησαν τον Ιησού να

82. Μρκ 2.16 2.18-19.

83. Μρκ 11, 17-18.

84. Λκ 6, 1-2.

φύγει από την Ιερουσαλήμ γιατί ο Ηρώδης θέλει να τον σκοτώσει.⁸⁵ Άλλο θετικό στοιχείο των Φαρισαίων είναι η έγκυρη ερμηνεία του νόμου από αυτούς στην οποία αναφέρεται ο Ιησούς αλλά και το γεγονός ότι κάποιοι από την ομάδα τους πίστεψαν στον Κύριο και έγιναν χριστιανοί.⁸⁶ Επιπλέον, στο μεγάλο Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε για τον Απόστολο Παύλο, κάποιοι από τους Γραμματείς που ανήκαν στην συγκεκριμένη ομάδα των Φαρισαίων δεν θεώρησαν ότι είχε διαπράξει κάποια μεμπτή πράξη.

Στα θετικά των Φαρισαίων μπορούμε να συμπεριλάβουμε και το ότι, αν και ο ίδιος ο Απόστολος Παύλος ήταν Φαρισαίος, στην πορεία της ζωής του ασπάστηκε τον Χριστιανισμό.⁸⁷ Η μεταστροφή του έγινε όταν πηγαίνοντας στις Συναγωγές της Δαμασκού, άκουσε την φωνή του Κυρίου που απευθυνόταν σ' αυτόν και είδε μια αστραπή στον ουρανό. Σημαντικό είναι ότι ο Φαρισαίος και δάσκαλος του εβραϊκού νόμου Γαμαλιήλ ζήτησε από το Συνέδριο να απελευθερώσει τους Αποστόλους του Ιησού που είχαν συλληφθεί για τις αγαθοεργίες τους. Ο Ραβίνος νομοδιδάσκαλος Γαμαλιήλ, επίσης, δίδαξε στον πρώην Ιουδαίο Σαύλο την νομοθεσία των προγόνων του.⁸⁸

Οι Φαρισαίοι τηρούσαν ευλαβικά την αργία του Σαββάτου και έδιναν ιδιαίτερη σημασία στους καθαρμούς πριν από τα γεύματα. Η προσκόλληση στις παραδόσεις των πατέρων τους ήταν ένα ακόμη στοιχείο που τους διαφοροποιούσε από τους άλλους λαούς. Ήταν προσηλωμένοι στην προφορική παράδοση που δημιουργήθηκε με το πέρασμα του χρόνου από τις μη βιβλικές διατάξεις και τους Νόμους. Η Τορά, ήτοι η εβραϊκή Πεντάτευχος, τότε νόμος, αποτέλεσε σημείο σύγκρουσης ανάμεσα στους Φαρισαίους και στον Ιησού, Οι Φαρισαίοι τον κατέκριναν για τη θεραπεία του ανθρώπου με το παράλυτο χέρι που έγινε Σάββατο και εκείνος τους αντέτεινε ότι μια καλή πράξη μπορεί να γίνει το Σάββατο, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα με τη σωτηρία ενός

85. Λκ 13, 31.

86. Πρξ 15, 5. Βλ. σχετικά, ακόμη: J. F. Driscoll, «Nicodemus», στην *The Catholic Encyclopedia*. τόμ. 11, εκδ. Robert Appleton Company, New York 1911, σ. 66.

87. Πρξ 23, 6, 5, 34, 38-39.

88. Πρξ 22, 3. Βλ., σχετικά, το άρθρο «Γαμαλιήλ», στην *NEE*, τόμ. 9, Αθήνα 1972, σ. 305.

προβάτου. Οι Φαρισαίοι οργίστηκαν μαζί του, η αλήθεια όμως είναι, όπως είπε ο ίδιος ο Κύριος, ότι δεν ήρθε για να καταλύσει τον Νόμο αλλά για να τον συμπληρώσει. Εξάλλου η Τορά πουθενά δεν έλεγε ότι απαγορευόταν την ημέρα του Σαββάτου να ειπωθούν λόγοι θεραπείας. Ο Ιησούς απάντησε κάποτε στον πλούσιο, που τον ρώτησε για το πώς μπορεί κάποιος να σωθεί, ότι έχει την δυνατότητα να το κάνει μέσω της τηρήσεως των Νόμων και των απαιτήσεων της φυσικής ηθικής.⁸⁹

Οι Φαρισαίοι εφάρμοσαν πιο πολύ από κάθε ομάδα τους βαπτισματικούς καθαρμούς, είτε για να εισέλθουν στην φαρισαϊκή ομάδα είτε για να καθάρουν κάποιο αντικείμενο που θεωρούσαν μολυσμένο, κυρίως αν είχε ειδωλολατρική προέλευση. Ο καθαρμός γινόταν δια της βυθίσεως στο νερό. Γενικότερα, η διδασκαλία των καθαρμών διαρκούσε πολύ καιρό στις Σχολές των Φαρισαίων. Οι Φαρισαίοι σε αντίθεση με τους Σαδδουκαίους που δέχονταν μόνον την Πεντάτευχο και το Μωσαϊκό Νόμο ήταν πιο προοδευτικοί και είχαν αποδεχτεί τα μεταγενέστερα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης και κάποιες νεώτερες ιουδαϊκές διδασκαλίες.

β) Σαδδουκαίοι

Οι Σαδδουκαίοι ήταν παραδοσιακοί αντίπαλοι των Φαρισαίων. Διάφορες γνώμες έχουν διατυπωθεί για την ετυμολογία του ονόματός τους. Ο Επιφάνιος και ο Ιερώνυμος κατά την αρχαία εποχή, υποστήριξαν ότι το όνομά τους προέρχεται από την εβραϊκή λέξη τσαδικ που σημαίνει δίκαιος.⁹⁰ Η άποψη αυτή βρίσκει στήριγμα στο γεγονός ότι οι Φαρισαίοι αποκαλούσαν τους εαυτούς τους αποκεχωρισμένους και διακρινόμενους των λοιπών ανθρώπων ενώ οι Σαδδουκαίοι χρησιμοποίησαν αυτό το όνομα για να τονίσουν ότι εκπροσωπούσαν το αληθινό και υγιές φρόνημα της ισραηλίτικης θρησκείας. Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή, οι Σαδδουκαίοι ονομάστηκαν έτσι από το Σαδώκ, ιερέα του ναού των Ιεροσολύμων επί Σολομώντα,⁹¹ αλλά η εκδοχή αυ-

89. Λκ 18, 20-22.

90. Β. Βέλλας, *Εβραϊκή Αρχαιολογία*, εκδ. Αποστολική Διακονία (Γ' έκδοση), Αθήνα 1996, σ. 238.

91. Βλ. σχετικά «Σαδώκ», στο *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, τόμ. 16, Αθήνα 1960, σ. 791.

τή αμφισβητείται, γιατί χρονικά οι Σαδδουκαίοι απείχαν πολύ από την εποχή του Σαδώκ. Οι Σαδδουκαίοι διαφέρουν από τους Φαρισαίους και επειδή δεν πιστεύουν στα Πνεύματα, στους Αγγέλους και στην Ανάσταση των νεκρών.

Έριδα μεταξύ Σαδδουκαίων και Φαρισαίων προκαλούσε το θέμα της προφορικής παράδοσης, καθώς οι Σαδδουκαίοι δε δέχονταν καμιά διάταξη που δεν αναφερόταν στον Νόμο ενώ οι Φαρισαίοι είχαν ασκήσει την πειθώ τους στο λαό ώστε να δέχεται και διατάξεις που δεν υπήρχαν στην Πεντάτευχο. Οι Σαδδουκαίοι πίστευαν ότι μαζί με την ψυχή χάνεται και το σώμα, ενώ οι Φαρισαίοι δέχονταν ότι η ψυχή επιβιώνει μετά τον σωματικό θάνατο. Έτσι, οι Σαδδουκαίοι απέρριπταν τις τιμωρίες και τις ποινές στον Άδη για τις οποίες μιλούσαν οι Φαρισαίοι, την Ανάσταση των νεκρών και την πίστη στους Αγγέλους.⁹²

Οι Σαδδουκαίοι, τους οποίους ο Ιώσηπος αποκαλεί αίρεση ή τάγμα, είχαν την υποστήριξη των ανώτερων κοινωνικών τάξεων ενώ οι Φαρισαίοι υποστηρίζονταν από το πλήθος. Οι Σαδδουκαίοι σχετίζονταν στενά με τον διοικητή του ναού και με τους ιερείς.⁹³ Οι Σαδδουκαίοι ακόμη, παρουσιάζονταν ως ελληνόφιλοι και προσπαθούσαν να απλώσουν την επιρροή τους στην Ιερουσαλήμ και στην Ιουδαία, αφού είχαν πολιτικά ενδιαφέροντα όπως οι Φαρισαίοι. Κατά τον Ιώσηπο, οι Σαδδουκαίοι ενδιαφέρονταν για την επίγεια ζωή και ήθελαν να δημιουργήσουν έναν ανεξάρτητο άνθρωπο με ελεύθερη βούληση σε όλον του τον βίο. Οι Σαδδουκαίοι εξαφανίστηκαν, τελικά, μετά το έτος 70 μ.Χ. όταν καταστράφηκε ο Ιουδαϊκός Ναός.

γ) Οι Εσσαίοι

Ο Ιώσηπος θεωρεί τους Εσσαίους (ή Εσσηνούς) ως αίρεση που υπήρχε παράλληλα με τους Σαδδουκαίους και τους Φαρισαίους. Οι Εσσαίοι αποσχίστηκαν και ανεξαρτητοποιήθηκαν από το ιερατείο των Ιεροσολύμων επειδή συχνά βρισκόνταν σε διαμάχη με τους ιερείς του μεγάλου ναού και υπήρχαν μεταξύ τους αντιδικίες για διάφορα ζητήματα θρησκευτικής φύσεως.

92. Βέλλας, *Εβραϊκή Αρχαιολογία*, σ. 239.

93. Πρξ 4, 1.

δ) Οι Σαμαρείτες.

Οι Σαμαρείτες, μπορεί να μην αποτελούν κάποια ιδιαίτερη θρησκευτική ομάδα των Ιουδαίων, ούτε να την περιλαμβάνει ο Δαμασκηνός στον κατάλογό του των ιουδαϊκών αιρέσεων, ωστόσο οφείλουμε να την εξηγήσουμε, επίσης. Ο λόγος είναι ότι το δεύτερο πρόσωπο του διαλόγου που διαδραματίζεται παρά του φρέατος του Ιακώβ είναι μία Σαμαρείτιδα. Σαμαρείτες, λοιπόν, καλούνταν οι κάτοικοι της περιοχής της Σαμάρειας που βρίσκονταν παρά της Ιουδαίας. Καθότι δε είχαν μία παρηλλαγμένη πίστη κι λατρεία από τους Ισραηλίτες, αποτελούσαν ιδιαίτερη θρησκευτική περίπτωση και βρίσκονταν σε συνεχή έχθρα με εκείνους. Εξ ου και το γνωστό «οὐ γάρ συγχρῶνται Ἰουδαῖοι Σαμαρείταις», του Ευαγγελίου. Τηρούσαν αρκετές κοινές πρακτικές και τελετουργίες όπως και το Σάββατο, όμως πιστεύαν ότι η πίστη πρέπει να βασίζεται μόνον στην Πεντάτευχο του Μωσή. Η Σαμαρειτική Τορά διαφέρει από την εβραϊκή Τορά στο ότι η δεύτερη δέχτηκε την επεξεργασία των Έσδρα και Νεεμιά σύμφωνα με την ιστορική αφήγηση από έναν αρχιερέα των Σαμαρειτών⁹⁴.

Αναφορικά με τη λατρεία και τη συμμετοχή στο χτίσιμο του δεύτερου ναού, οι Σαμαρείτες προσφέρουν μια διαφορετική εκδοχή της ιστορίας⁹⁵. Υποστήριζαν πως, όταν ο βασιλιάς Σαργών Β' (722/721-705 π.Χ.) της Ασσυρίας είχε μεταφέρει στην αιχμαλωσία περίπου 28.000 Ισραηλίτες, υπήρξαν πάρα πολλοί άλλοι οι οποίοι έμειναν πίσω. Έτσι, οι Σαμαρείτες⁹⁶ ισχυρίζονταν ότι είναι απόγονοι αυτών των Ισραηλιτών

94. Βλ. σχετικά Σ. Γ. Μακρής, λ. «Σαμαρείται (-ες)», στην *NEE*, τόμ. 20, σ. 112.

95. Βλ. P. Schafer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, σσ. 2-5. Alan D. Crown (εκδ.), *The Samaritans*, Tübingen, J. C. B Mohr 1989. Ακόμη, L. T. Schiffman, *Understanding Second Temple*, σσ. 49 κ.ε. R. J. Coggins, *Samaritans and Jews: The Origin of Samaritanism Reconsidered*, Oxford 1975. S. W. Baron - J. L. Blau, *Judaism: Postbiblical and Talmudic Period*, The Liberal Arts Press, New York 1954, σσ. 67 κ.ε. Επίσης, Geo Widengren, "The Persian Period", σσ. 511 κ.ε. Βλ. και J. Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, σσ. 352 κ.ε. F. M. Cross, "Aspects of Samaritan and Jewish History in late Persian and Hellenistic Times", *HTR* 59 (1966), 201-211. E. Nodet, *A Search for the Origins of Judaism: From Joshua to the Mishnah*, σσ. 122-53. D. E. Gowan, *Bridge between the Testaments: A Reappraisal of Judaism from the Exile to the Birth of Christianity*, σσ. 163-78.

96. Οι Σαμαρείτες ήταν στην πραγματικότητα απόγονοι των εποίκων που έφεραν οι Ασσύριοι ... βασιλείς Σαργών (περ. 721 π.Χ.) και Εσαρχαδών (περ. 677 π.Χ.). Τότε, εγκατέλειψαν εν πολλοίς τα παλιά ειδωλολατρικά τους ήθη και ασπάστηκαν τη θρησκεία του Αβραάμ και του Μωυσή (Β' Βασ. 17,24. Ακόμη, βλ. Έσδρα 4,2, και 9-10. Επίσης, Λκ. 17,18). Βλ. και E. Nodet, *A Search for the Origins of Judaism: From Joshua to the Mishnah*, σσ. 154-61. Ant. Gunneweg, *Η Ιστορία του Ισραήλ έως την Εξέγερση του Βαθ-Κοχβά*, σσ. 318-20.

που παρέμειναν ύστερα από τις μετακινήσεις πληθυσμών που έκανε τότε ο Σαργών. Πρότασαν ακόμη ότι η αληθινή κιβωτός της Διαθήκης βρισκόταν στη δική τους πόλη, τη Συχέμ. Όμως, έλεγαν, ένας αποστάτης αρχιερέας, ο Ελί, δημιούργησε μια δεύτερη κιβωτό την οποία μετέφερε στη Σηλώ. Ήταν αυτή η δεύτερη, η πλαστή κιβωτός, όπως βεβαίωναν, που εισήλθε τελικά στο ναό της Ιερουσαλήμ.

Ήταν, όμως, επί Μ. Αλεξάνδρου, όπως αναφέρει ο Ιώσηπος⁹⁷ και δέχονται πολλοί σημερινοί ερευνητές, που ιδρύθηκε ο ναός των Σαμαρειτών στο όρος Γαριζείν⁹⁸ και οριστικοποιήθηκε το σχίσμα ανάμεσα στους Σαμαρείτες και το ιερατείο της Ιερουσαλήμ. Αυτό συνέβη επί Μανασσή, του απογόνου αρχιερατικής οικογένειας που είχε παντρευτεί τη Νικάσω ή Νικασώ⁹⁹, θυγατέρα του διοικητή της Σαμαρείας Σαναβαλλάτ Γ'. Όμως, όπως προαναφέρθηκε, ήδη από την εποχή του Νεεμία και του Έσδρα, όλοι οι μικτοί γάμοι καταδικάζονταν και ακυρώνονταν. Έτσι, οι πρεσβύτεροι της Ιερουσαλήμ ζήτησαν από τον Μανασσή να αποσυρθεί και να επανορθώσει. Όταν αυτός δεν το έκανε, διώχθηκε από την πόλη και με τη βοήθεια του πενθερού του έχτισε ναό στο όρος Γαριζείν¹⁰⁰, διορίζοντας τον εαυτό του ως αρχιερέα του. Όταν πάλι έκαψαν τον διοικητή της Παλαιστίνης Ανδρόμαχο, ο Μ. Αλέξανδρος αφενός τιμώρησε τους ενόχους, αφετέρου έδιωξε τους Σαμαρείτες από τη Σαμάρεια και μετακίνησε άλλους πληθυσμούς εκεί. Οι περισσότεροι από τους Σαμαρείτες κατοίκησαν πλέον στη Συχέμ¹⁰¹. Όταν ο πρώτος τους ναός καταστράφηκε (ίσως το 332 π.Χ.), έχτισαν εκεί άλλον· γι' αυτό καλούνται και Συχεμίτες.

97. Ιώσηπος, Ιουδ. Αρχ. 11.8.4, 13.3.4 και 9.1.

98. Λεων. Φιλιππίδης, Ιστορία της Εποχής της Καινής Διαθήκης, σσ. 376-77. Βλέπε και Alan D. Crown, "Redating the Schism Between the Judeans and the Samaritans", JQR 82/1991, 17-50. Ακόμη, G. W. E. Nickelsburg - M. Stone (εκδ.), Faith and Piety in Early Judaism: Texts and Documents, Fortress Press, Minneapolis 1983, σσ. 13 κ.ε.

99. Βλ. Ιώσηπος, Ιουδ. Αρχαιολ. 11.303 και 309.

100. Βλ. R. J. Bull, G. E. Wright, "Newly Discovered Temples on Mount Gerizim in Jordan", HTR 58/1965, 234-237.

101. Λεων. Φιλιππίδης, Ιστορία της Εποχής της Καινής Διαθήκης, σ. 377. Ακόμη, G. E. Wright, "The Samaritans at Shechem", HTR 55/1962, 357-366.

Έτσι, διαχωρίστηκαν από το ναό της Ιερουσαλήμ. Αργότερα, μάλιστα, διαχωρίστηκαν και από την ιουδαϊκή θρησκεία, αφού δέχονταν μόνο την Πεντάτευχο και όχι τα Προφητικά βιβλία και τα Αγιόγραφα. Κατ' αυτό τον τρόπο, ολοκληρώθηκε η απομόνωσή τους από τους Ιουδαίους γενικώς. Όπως θα ήταν αναμενόμενο, οι μεταξύ τους σχέσεις ήταν διαρκώς τεταμένες. Και πάλι, μια σημαντική διάκριση που θα πρέπει να γίνει είναι πως, όταν στην Καινή Διαθήκη γίνεται λόγος για τους Σαμαρείτες, θα πρέπει να εννοούνται οι κάτοικοι της Συχέμ και όχι εκείνοι της Σαμάρειας.

Σε άλλο σημείο – και συγκεκριμένα σε επιστολή τους προς τον Αντίοχο Δ' τον Επιφανή¹⁰²– υποστηρίζουν ότι θα έπρεπε να εξαιρεθούν από τις διώξεις που είχε αρχίσει τότε εκείνος κατά των Ιουδαίων, διότι οι Σαμαρείτες ήταν απόγονοι των Σιδωνίων, δηλαδή των Φοινίκων. Το χάσμα ανάμεσα στους Ιουδαίους και τους Σαμαρείτες μεγάλωσε ακόμη πιο πολύ και έγινε αγεφύρωτο όταν ο Ιωάννης Υρκανός, κατά τον β' προχριστιανικό αιώνα, κατέστρεψε το ναό τους. Μάλιστα, η αντιπαλότητα ανάμεσα στους Ιουδαίους και τους Σαμαρείτες συνεχιζόταν έως και τον πρώτο αιώνα μ.Χ. με τους πρώτους να αρνούνται οποιαδήποτε συναλλαγή μαζί τους¹⁰³. Παρ' όλα αυτά, όπως αναφέρεται, πολλοί Σαμαρείτες δέχθηκαν το Ευαγγέλιο από τα πρώτα κιόλας χρόνια του χριστιανικού κηρύγματος¹⁰⁴.

ε) Η δημόσια δράση του Ιησού Χριστού και ο Νόμος

Από τα τρία συνοπτικά Ευαγγέλια πληροφορούμαστε για μία περίοδο δράσεως του Ιησού Χριστού, όμως το τέταρτο Ευαγγέλιο, οι Πράξεις των Αποστόλων και οι Επιστολές των Αποστόλων, που γράφτηκαν αργότερα και συνιστούν την Καινή Διαθήκη, μιλάνε και περί της τριετούς δράσεως του Κυρίου. Ο Διδάσκαλος Ιησούς Χριστός δείχνει σεβασμό στο τυπικό της προσευχής της εβραϊκής λατρείας και προσέρχεται στον σημαντικότερο τόπο της λατρείας των Ιουδαίων· τον ναό της Ιερουσαλήμ. Σημείο συνάντησης και διδασκαλίας των πρώτων Χριστιανών ήταν ο ναός του Ηρώδη και οι Συναγωγές.

102. Την επιστολή διασώζει ο Ιώσηπος (βλ. Ιώσηπος, Ιουδ. Αρχ. 12.5.5.).

103. Ιω. 4,9. Λκ. 9,52-53.

104. Ιω. 4,5-42. Πρξ. 8,25. 9,31. 15,13.

Ο Ιησούς καταγόταν από την Ναζαρέτ αλλά γεννήθηκε στην Βηθλεέμ όταν στο θρόνο βρισκόταν ο Οκταβιανός Αύγουστος. Μητέρα του ήταν η Μαριάμ, που αρραβωνιάστηκε τον Ιωσήφ, ο οποίος καταγόταν από την ένδοξη γενιά του βασιλέα Δαβίδ. Πριν συνευρεθούν, η Μαριάμ, με την δύναμη και την παρέμβαση του Αγίου Πνεύματος έμεινε έγκυος όπως της είχε υποσχεθεί άγγελος Κυρίου κατά την ημέρα του Ευαγγελισμού. Ο άγγελος, που δεν ήταν άλλος από τον Αρχάγγελο Γαβριήλ, την επισκέφθηκε στην Ναζαρέτ και της απεκάλυψε ότι θα γεννήσει γιο που θα ονομαστεί Υιός του Υψίστου και το όνομά του θα είναι Ιησούς.¹⁰⁵

Ο Γαβριήλ είχε επισκεφθεί τον ιερέα Ζαχαρία και του είχε μιλήσει για τον ερχομό του Ιωάννη, ο οποίος με την δύναμη του Ηλία θα προπορευόταν του έργου του Ιησού και θα προετοιμάζε τον κόσμο για την έλευσή του. Ο Ιωάννης ο Προδρόμος είχε ιερατική καταγωγή και ήταν συγγενής της Μαριάμ, της μητέρας του Ιησού. Μόλις γεννήθηκε ο Ιησούς, ο Ιωσήφ και η Μαρία με προτροπή αγγέλου Κυρίου κατέφυγαν στην Αίγυπτο για να σωθεί το θείο βρέφος από την σφαγή του Ηρώδη. Μετά τον θάνατο του Ηρώδη, ο άγγελος τους συμβούλευσε να επιστρέψουν στην Γαλιλαία και εγκαταστάθηκαν στην Ναζαρέτ.¹⁰⁶ Η παρουσία του Ιωάννη του Προδρόμου, που ο Ιησούς θεωρούσε τον μεγαλύτερο από τους Προφήτες, είχε προαναγγελθεί από τον προφήτη Ησαΐα, τον προφήτη Ζαχαρία και τον προφήτη Μαλαχία. Ο Ιωάννης ο Βαπτιστής γεννήθηκε πλήρης από Πνεύμα Άγιο και έως την ηλικία των τριάντα ετών ήταν μεγάλος ασκητής στην έρημο και προάγγελος του Μεσσία, του οποίου τον δρόμο προετοιμάσε. Οι προάγγελοι του Χριστού μπορούν να ονομαστούν παιδαγωγοί. Ο Ιησούς είναι η Αλήθεια που υπάρχει ως προτύπωση του νόμου, στον οποίο εμπεριέχονται τα μέλλοντα αγαθά.

Οι άνθρωποι που βάπτιζε ο Ιωάννης ο Προδρόμος έρχονταν από όλην την Ιουδαία και τα Ιεροσόλυμα και ομολογούσαν στον Βαπτιστή τις αμαρτίες τους. Το βάπτισμά του ήταν βάπτισμα μετανοίας ενώ το βάπτισμα που θα έκανε ο Χριστός κατά τον ίδιο τον Ιωάννη, θα ήταν βάπτισμα Φωτιάς και Πνεύματος Αγίου. Το βάπτισμα του

105. Λκ 1, 28, 31-32, 36-27.

106. Μτθ 2, 19-20.

Ιωάννη γινόταν με ζωντανό νερό και όχι με νερό που φυλασσόταν σε δεξαμενές και διέφερε από το βάπτισμα των Φαρισαίων, των Σαδδουκαίων και των Προσηλύτων. Το βάπτισμα του Προδρόμου γινόταν δημόσια με παρουσία πολλών ανθρώπων και γινόταν για μια μόνον φορά, ενώ οι βαπτισματικοί καθαρμοί επαναλαμβάνονταν. Όταν ο Ιησούς έγινε τριάντα ετών πήγε στον Ιορδάνη και με το που συναντήθηκε με τον Ιωάννη, εκείνος του είπε ότι κανονικά ο ίδιος είχε ανάγκη να τον βαπτίσει ο Ιησούς.¹⁰⁷ Αμέσως μετά την βάπτιση του Κυρίου στον Ιορδάνη άνοιξαν οι ουρανοί, ακούστηκε η φωνή του Πατρός και εμφανίστηκε το Άγιο Πνεύμα με την μορφή ενός περιστεριού που επιβεβαίωνε ότι Αυτός ήταν ο Υιός του Θεού.

Η δημόσια δράση του Ιησού ξεκίνησε από την Γαλιλαία όταν την ημέρα του Σαββάτου πήγε στην Συναγωγή και διάβασε κάποια χωρία από τον Προφήτη Ησαΐα. “Το Πνεύμα του Κυρίου με κατέχει, γιατί ο Κύριος με έχρισε και με έστειλε να αναγγείλω το χαρμόσυνο μήνυμα στους φτωχούς να θεραπεύσω τους συντριμμένους ψυχικά στους αιχμαλώτους να κηρύξω απελευθέρωση και στους τυφλούς ότι θα βρουν το φως τους να φέρω λευτεριά στους τσακισμένους να αναγγείλω του καιρού τον ερχομό που ο Κύριος θα φέρει ελευθερία στο λαό Του”. Όταν ολοκλήρωσε την ανάγνωση ο Ιησούς είπε στους ομοεθνείς Του ότι η προφητεία σήμερα εκπληρώνεται.¹⁰⁸ Ο Ιησούς, λίγο πριν τον εξοντώσουν, πηγαίνει στην Καπερναούμ επιβεβαιώνοντας την προφητεία του Ησαΐα που θέλει φως λαμπρό να γεμίζει την περιοχή αυτή. Εκεί θεραπεύει αρρώστους και δαιμονισμένους και διδάσκει για τρία χρόνια σύμφωνα με τον Ευαγγελιστή Ιωάννη.

Οι πρώτοι μαθητές του Ιησού Χριστού, ο Πέτρος και ο Ανδρέας, κλήθηκαν από τον Ιησού στην λίμνη της Γαλιλαίας όπου βρίσκονταν μέσα στο ψαροκάικο τους.¹⁰⁹ Ο αριθμός των μαθητών μάλλον είχε σχέση με τις δώδεκα φυλές του Ισραήλ και εκπροσωπούσε όλην την ανθρωπότητα. Σχετιζόταν, ακόμη, και με την τακτική του ναού να

107. *Μτθ* 13-14.

108. *Λκ* 4, 21.

109. *Μτθ* 4, 18.

εκπροσωπεί τον Ισραήλ (δώδεκα πολύτιμοι λίθοι, δώδεκα άρτοι στην τράπεζα προθέσεως κ.τ.λ.).

Ο Ιησούς δίδασκε και θεράπευε σε όλην την περιοχή της Γαλιλαίας, κάνοντας πράξη το κήρυγμά του που μετέφερε το χαρμόσυνο μήνυμα της Βασιλείας του Θεού. Δίδασκε με μεταφορές, αλληγορίες και παραβολές δείχνοντας στον άνθρωπο τον τρόπο εισόδου στην Βασιλεία του Θεού, η οποία παρουσιάζεται προσιτή στον άνθρωπο και, μάλιστα, απαιτεί τη συνέργειά του. Ο Ιησούς δεν ήρθε για να καταλύσει τον Νόμο αλλά για να τον συμπληρώσει. Ο ίδιος ο Μωυσής είχε πει στους ομοεθνείς του ότι θα έρθει κάποτε ένας προφήτης, τα λόγια του οποίου οφείλουν να ακούσουν, γιατί θα μιλάει εξ ονόματος του Θεού. Ο Κύριος έδωσε ζωογόνο πνεύμα στον Νόμο και έφερε στους ανθρώπους την θεική χάρη και την αλήθεια.¹¹⁰

Όταν ο Ιησούς ρωτήθηκε από κάποιον, ποια κατά τη γνώμη του είναι η πιο σημαντική εντολή, απάντησε ότι είναι «να αγαπάς τον Κύριο και Θεό σου με όλη την ψυχή, τη δύναμη και την καρδιά σου». Δεύτερη σπουδαία εντολή είναι «να μην είσαι μνησικάκος και να αγαπάς τον πλησίον σου όπως τον εαυτό σου». Η αγιότητα προς τις σχέσεις με τον θεό και τον πλησίον επιτυγχάνεται με τη λατρεία την κεκαθαρμένη από ειδωλολατρικές πρακτικές και με την αγάπη και το σεβασμό προς το συνάνθρωπο. Με τη λέξη “πλησίον” στον 19ο στίχο του βιβλίου Λευιτικόν εννοείται ο Ισραηλίτης, ο συμπατριώτης και στους στίχους 33–34 η ίδια εντολή φαίνεται να αφορά όλους τους ανθρώπους. Αυτές οι δύο εντολές αποδίδουν συνοπτικά όλο τον Νόμο και τις Προφήτες.¹¹¹

Ο Ιησούς σεβάστηκε και έδειξε συνέπεια προς την πατροπαράδοτη λατεία. Σύχναζε στις Συναγωγές, γιόρταζε σαν γνήσιος Εβραίος το παλαιό Πάσχα, την Σκηνοπηγία και την Πεντηκοστή αλλά και βρισκόταν διαρκώς ανάμεσα σε Αρχιερείς, πρεσβυτέρους και στρατηγούς του ιουδαϊκού ναού.¹¹² Ο Ιησούς παρότρυνε ακόμη τον κόσμο να τηρεί τις εντολές του Νόμου και θα θεωρείται μέγας στην βασιλεία του

110. Ιω 1, 17.

111. Μτθ 22, 40.

112. Λκ 22, 52-53.

Θεού όποιος το πράττει, όπως θα θεωρείται ελάχιστος όποιος παραβιάζει έστω μια οξεία του Νόμου. Ο νόμος δεν στοχεύει στην ξερή τυπολατρία αλλά στην ασφαλή μετάβαση στην Βασιλεία του Θεού. Η στείρα προσήλωση στον Νόμο αλλοιώνει το αληθινό του πνεύμα.

Ο Ιησούς πληρώνει τις δυο δραχμές του φόρου που του αναλογεί στον μεγάλο ναό και παρακινεί τον λεπρό, που θεράπευσε, να παρουσιαστεί στον Αρχιερέα και να προσφέρει ως θυσία ό,τι έχει οριστεί από τον Μωυσή. Δεν αντιτίθεται στην δημόσια λατρεία αλλά δεν συμμετέχει και στην ανάγνωση ψαλμών ή προσευχών που απαγγέλουν οι πιστοί της Ιουδαίας στις συνάξεις τους. Ο ίδιος απευθύνεται στον Θεό σε ερημικές τοποθεσίες, όπως στο βουνό και στον κήπο της Γεσθημανή. Ο Κύριος δίνει δε στα πλήθη και στους μαθητές του την συμβουλή να κάνουν το ίδιο. Οι μαθητές μετά την Ανάληψή του πήγαιναν συχνά στον Ναό για να προσευχηθούν.¹¹³

Στην ομιλία του επί του όρους, ο Ιησούς διδάσκει τους μαθητές του για την ευτυχία και λέει ότι αληθινά ευτυχισμένοι είναι οι ειρηνοποιοί, όσοι διψούν για τη δικαιοσύνη, έχουν καθαροί την καρδιά τους, νιώθουν φτωχοί μπροστά στο Θεό και λυπούνται για τις αμαρτίες τους. Η γνήσια καθαρότητα είναι η εσωτερική καθαρότητα ου ανθρώπου που λύνει ειρηνικά τις διαφορές του με τους αδελφούς του και δεν αρκείται μόνο στις προσφορές του προς τον μεγάλο Ναό της Ιερουσαλήμ.

Ο Ιησούς έλεγε στους ανθρώπους να μην ορκίζονται πουθενά, ούτε στον Ουρανό ούτε στην γη ούτε στα Ιεροσόλυμα ούτε στον εαυτό τους. Η διδασκαλία Του ήταν πολύ προοδευτική για την εποχή Του και στρεφόταν εναντίον κάθε μορφής υποκρισίας και αναλήθειας. Υποστήριζε ότι ο θησαυρός του ουρανού παραμένει αναλλοίωτος σε αντίθεση με τους θησαυρούς της Γης που τους τρώει ο σκόρος και τους καταστρέφει η σκουριά. Συνιστούσε στους μαθητές Του να μην νοιάζονται για την τροφή και την ενδυμασία τους, καθώς το πιο σημαντικό από όλα είναι η ζωή και η εμπιστοσύνη στο Θεό. Για να μοιάσουν στον Ιησού τους έλεγε ότι πρέπει να ενδυθούν την ταπεινοφροσύνη με την οποία ο Ίδιος σε όλην την ζωή Του, κάλυψε την θεότητά Του. Τους ζη-

113. Κ. Θ. Ζάρρας, *Ιστορία Των Χρόνων της Καινής Διαθήκης*: 515 π. Χ.-135μ. Χ., εκδ. Έννοια, Αθήνα 2012, σ. 512.

τούσε να φυλάγονται από τους ψευδοπροφήτες που είναι λύκοι όμως είναι ενδεδυμένοι προβιές για να μοιάζουν με πρόβατα. Τους αποτρέπει από την άσκηση κριτικής στους συνανθρώπους τους και τους παροτρύνει να συμπεριφέρονται προς αυτούς όπως εκείνοι θα ήθελαν να τους συμπεριφέρονται και εκείνοι.¹¹⁴

Η αποστολή Του ήρθε σε πέρας με το μαρτυρικό τέλος Του πάνω στον Γολγοθά για να ακολουθήσει η Ανάσταση και η Ανάληψή Του. Οι Φαρισαίοι αναζητούσαν τρόπο για να Τον θανατώσουν, γιατί τον θεωρούσαν ως πολύ μεγάλη απειλή για το έθνος τους· αφού τα λόγια του είχαν τεράστια απήχηση στον κόσμο και δεν τηρούσε την αργία του Σαββάτου, κάνοντας θαύματα και θεραπεύοντας ασθενείς και δαιμονισμένους. Έφτασαν, λοιπόν, στο σημείο να τον κατηγορήσουν ότι θαυματουργεί με την συνδρομή του Βεελζεβούλ, άρχοντος των δαιμόνων. Επιπρόσθετα, αυτοί που τον συνέλαβαν στο όρος των ελαιών κρατούσαν μαχαίρια και ρόπαλα.¹¹⁵

Το δείπνο πραγματοποιήθηκε σε ένα ανώγειο σπίτι στην Ιερουσαλήμ μια μέρα πριν τη Σταύρωση. Ο Ιησούς έπλυνε τα πόδια των μαθητών ζητώντας τους να το κάνουν αυτό και μεταξύ τους, ως ίσοι ανάμεσα σε ίσους. Τους κοινώνησε με το Σώμα και το Αίμα Του, που είπε ότι χύνεται για να συγχωρεθούν οι αμαρτίες όλης της ανθρωπότητας και μίλησε ξανά για το επερχόμενο πάθος και το θάνατό Του.

Ο Θεός απαγόρευσε στον άνθρωπο να πίνει αίμα ζώου γιατί το αίμα θεωρείται η ουσία της ζωής και η ζωή ανήκει σε Αυτόν. Δεν θέλει οι άνθρωποι να ζήσουν με υποκατάστατα του δέντρου της ζωής αλλά θέλει να διαβιώνουν με μετάνοια και να απολαύσουν την ιερότητα του αίματος του Θεανθρώπου, με την πόση του. Ο Σεβασμιότατος Μητροπολίτης και συγγραφέας Ιερεμίας Φούντας υποστηρίζει ότι ο Θεός απαγορεύει την πόση αίματος ζώου, ίσως γιατί οι άνθρωποι έχουν πάντα την επιθυμία της αθανασίας και ελπίζουν να την αποκτήσουν τρώγοντας από το δέντρο της ζωής. Η προσδοκία τους αυτή εκπληρώθηκε, πίνοντας το αίμα του Ιησού εις ζωήν αιώνιον και αθάνατον. Ο άρτος και το κόκκινο κρασί προσφέρονται ως ανάμνηση Αυ-

114. *Μτθ* 7, 12, 15-16, 7,21.

115. *Λκ* 22, 52.

τού και συμβολίζουν την σάρκα και το αίμα του Κυρίου. Το δείπνο ονομάζεται μυστικό και ο όρος αυτός αναφέρεται στο μυστήριο της θείας μεταλήψεως, καθώς δεν απαντάται κάπου αλλού πρωτύτερα. Το αίμα του Κυρίου χύθηκε στο χώμα όπως ο Ίδιος είχε προφητεύσει. Η ουσία της πρώτης ευχαριστίας βρίσκεται στο «λάβετε φάγετε» και στο «πίετε εξ αυτού πάντες», και γεννήθηκε σε μια παλαιά εβραϊκή λειτουργική τελετή.

Ο Απόστολος Παύλος στην προς Κορινθίους επιστολήν (11, 20) φανερώνει την εσχατολογική προοπτική της Θείας Ευχαριστίας και παρουσιάζει τη Θεία Κοινωνία σαν μια διαφορετική μορφή λατρείας και όχι ως κάποια παραλλαγή της εβραϊκής σαμπουράχ. Ο Ιησούς λίγο πριν ευλογήσει το ποτήριον είπε: «Σας βεβαιώνω πως δεν θα το ξαναφάω μαζί έως ότου να βρει την αληθινή πληρότητά του στην βασιλεία του Θεού».¹¹⁶ και μετά την ευλογία, επίσης, απηύθυνε στους μαθητές του τα εξής λόγια: «Όπως ο πατέρας μου μου έδωσε την βασιλεία θα σας δώσω και εγώ το δικαίωμα να τρώτε και να πίνετε στην βασιλεία μου. Θα καθίσετε πάνω σε θρόνους και θα κρίνετε τις δώδεκα φυλές του Ισραήλ».¹¹⁷ Τα λόγια του Κυρίου δίνουν μια εσχατολογική προοπτική, μελλοντική και παρούσα αφού το έσχατον γίνεται σύγχρονο.

στ) Η σύλληψη, η καταδίκη και ο σταυρικός θάνατος του Ιησού

Μετά το δείπνο ο Ιησούς πήγε στο όρος των ελαιών για να προσευχηθεί και τον ακολούθησαν και οι μαθητές Του. Εκεί τον συνέλαβαν και τον οδήγησαν στο Συνέδριο για να απολογηθεί, αφού ισχυριζόταν ότι είναι ο Υιός του Θεού. Σύσσωμα τα μέλη του Συνεδρίου τον συκοφάντησαν και τον παρέπεμψαν στον Πιλάτο. Ο Πιλάτος δε θεώρησε ότι ο Ιησούς είχε διαπράξει κάτι παράνομο και όταν αντελήφθη ότι είναι Ιουδαίος, τον παρέπεμψε στον Ηρώδη. Στον περίγυρο του Ηρώδη υπήρχαν Γραμματείς και αρχιερείς που κατηγορούσαν έντονα τον Ιησού. Ο Ηρώδης και οι στρατιώτες του φέρθηκαν εξευτελιστικά στον Κύριο και τον παρέπεμψαν εκ νέου στον Πιλάτο, ο οποίος αφού τον ανέκρινε δεν τον βρήκε ένοχο για κάτι. Ο Πιλάτος προσπάθησε τρεις φορές

116. Ακ 22.16: «λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ φάγω ἐξ' αὐτοῦ ἕως ὅτου πληρωθῆ ἔν τῃ βασιλείᾳ τοῦ θεοῦ».

117. Ακ 22, 29-30.

να τον απαλλάξει από όσα τον κατηγορούσαν. Ωστόσο, τόσο ο λαός και οι Αρχοντες όσο και οι Αρχιερείς ζητούσαν επίμονα την Σταύρωσή Του. «Σταύρωσε τον, σταύρωσέ τον».¹¹⁸ Τελικά αποφασίστηκε ο σταυρικός θάνατος ως η πιο ατιμωτική γι' Αυτόν τιμωρία, πρακτική που μάλλον προέρχεται από την Ρώμη ή τη Συρία, αφού στην Παλαιά Διαθήκη δεν αναφέρεται πουθενά αυτού του είδους η θανατική ποινή.

Σύμφωνα με το βιβλίο του Δευτερονομίου, αυτός ήταν ο πιο ατιμωτικός τρόπος θανάτωσης ενός ανθρώπου. Στην Παλαιά Διαθήκη οι πιο σοβαρές αμαρτίες τιμωρούνται με θάνατο ενώ στην Καινή Διαθήκη η μοιχαλίδα, ο Άσωτος και ο φονιάς, μετά τη μετάνοιά τους συγχωρούνται και εισέρχονται στην Ουράνια Βασιλεία. Η σταυρική θυσία του Ιησού επικυρώνει μια νέα διαθήκη αφού η παλιά δεν ήταν άμεμπτη. Ο Κύριος είχε υποσχεθεί στο λαό του Ισραήλ και του Ιούδα να βάλει τον Νόμο του στην καρδιά και στην συνείδησή τους. Ο Ιησούς υπομένοντας καρτερικά την Σταύρωσή του, την τρίτη ώρα παρέδωσε το πνεύμα του στον Θεό και Πατέρα του.

ζ) Η Ανάσταση του Κυρίου, ημέρα Κυριακή.

Ο Κύριος ετάφη ημέρα Παρασκευή: «Καὶ ἤδη ὀψίας γενομένης, ἐπεὶ ἦν παρασκευή, ὃ ἔστι προσάββατον».¹¹⁹ Ο Νικόδημος και ο κρυφός μαθητής του Ιησού Ιωσήφ από την Αριμαθαία, ζήτησαν από τον Πιλάτο το Σώμα του Κυρίου για να το αλείψουν με αλόη και σμύρνα και να το ενταφιάσουν, ως συνηθίζονταν εκείνην την εποχή. Οι γυναίκες που ακολούθησαν τον Ιησού ήταν αυτόπτες μάρτυρες του ενταφιασμού του στο λαξευμένο στο βράχο τάφο και του κλεισίματος της εισόδου του ταφικού μνημείου με έναν τεράστιο λίθο. Την ημέρα του Σαββάτου δεν έκαναν καμία ενέργεια όπως όριζε ο Νόμος. Μετά το Σάββατο, το επόμενο ξημέρωμα, η Μαρία η Μαγδαληνή, η Σαλώμη και η Μαρία, η μητέρα του Ιακώβου, αγόρασαν αρώματα και πήγαν να αλείψουν το σώμα του Ιησού. Προς μεγάλη τους έκπληξη μετά από σεισμό, ο λίθος που σφράγιζε τον τάφο μετακινήθηκε και Άγγελος Κυρίου ανήγγειλε την Ανάστασή Του. Προς τιμήν του Θεανθρώπου, η ημέρα αυτή ονομάστηκε Κυριακή και την ώρα της

118. Λκ 23, 21.

119. Μρκ 15, 42.

Ανάστασης, ημέρα Κυριακή, οι Απόστολοι τελούσαν το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Ο Βλάσιος Φειδάς, στην Εκκλησιαστική Ιστορία του, αναφέρει ότι η Θεία Ευχαριστία τελούνταν τη νύχτα του Σαββάτου προς Κυριακή, που αποτελούσε την κυριότερη χριστιανική εορτή. Είχε, ακόμη, καθιερωθεί η εορτή του Πάσχα με χριστιανικό πνεύμα.¹²⁰ Σύμφωνα με αυτό το πνεύμα, το Πάσχα εορτάζεται με τον άζυμο άρτο της καθαρότητας και της αλήθειας και όχι με την ζύμη της πονηρίας και της κακίας που ανήκει στον παλαιό κόσμο.

η) Η Πεντηκοστή και η πρώτη Εκκλησία

Η Πεντηκοστή αποτελεί την γενέθλια ημέρα της Εκκλησίας. Προϋπήρχε στην θεία πρόνοια αλλά ολοκληρώθηκε με την ενανθρώπιση του Υιού και την αποστολή του Αγίου Πνεύματος.¹²¹ Ο Ιησούς συχνά παρουσιαζόταν στους μαθητές του μετά την Ανάσταση και ως την Ανάληψή Του και τους μιλούσε για την επικείμενη βάφτισή τους με το Άγιο Πνεύμα, καλώντας τους να παραμείνουν στα Ιεροσόλυμα μέχρι αυτό να συμβεί.¹²² Τους είπε ότι θα γίνονταν μάρτυρές Του στην Ιερουσαλήμ, στην Ιουδαία αλλά και σε όλον τον κόσμο. Θα διέδιδαν με την δύναμη του Κυρίου τη διδασκαλία Του και θα επικρατούσαν. Η ημέρα της Πεντηκοστής βρήκε τους Αποστόλους σε κλίμα ενότητας και ομοψυχίας. Πλημμύρισαν με Άγιο Πνεύμα και η αποστολή τους διασαφηνίστηκε επακριβώς: «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος». Το Άγιο Πνεύμα εμφανίστηκε σαν βοή και ακούστηκε σαν να φυσούσε δυνατός άνεμος. Πύρινες γλώσσες κάθισαν στα κεφάλια των μαθητών και αμέσως άρχισαν όλοι τους να μιλάνε ξένες γλώσσες. Πλήθος Ιουδαίων της Διασποράς άκουγαν τους Αποστόλους να μιλούν στην γλώσσα τους και καταλάβαιναν το μήνυμά τους. Η επιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος ενίσχυσε τους Αποστόλους στο έργο και στην Διδασκαλία του Ευ-

120. Β. Ιω. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α: απ' αρχής μέχρι την εικονομαχία*, εκδ. Διήγηση, Αθήνα 2002³, σ. 67.

121. Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α*, σ. 30.

122. Πρξ 1, 4-5.

αγγελίου. Το κήρυγμά τους είχε ως κέντρο το Χριστό και την Ανάσταση Του, της οποίας οι ίδιοι ήταν αυτόπτες και αυτήκοοι μάρτυρες.¹²³

Ο Απόστολος Πέτρος λέει, ωστόσο, ότι η δωρεά του Αγίου Πνεύματος γίνεται προνόμιο όλων των ανθρώπων μόνον μέσω της μετάνοιας και της βάπτισης στο όνομα του Ιησού Χριστού. Ο Ιησούς υπήρξε ο δεύτερος Αδάμ. Ο Μέγας Αρχιερέας, ο Ιησούς Χριστός, γίνεται ο ανώτατος Αρχιερέας κατά την βούληση του Πατρός και την Κυριακή της Πεντηκοστής τρεις χιλιάδες άνθρωποι βαπτίστηκαν και εντάχθηκαν στο σώμα της Εκκλησίας: Οί μὲν οὖν ἀσμένως ἀποδεξάμενοι τὸν λόγον αὐτοῦ ἐβαπτίσθησαν, καὶ προσετέθησαν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ψυχὰι ὡσεὶ τρισχίλιαι.¹²⁴

123. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α'*, σ. 33.

124. *Πρξ* 2, 41.

Κεφάλαιο Β'

Η «Ἐν Πνεύματι καὶ Ἀληθείᾳ» λατρεία.

Ο τίτλος της παρούσας εργασίας δημιουργεί μία αντίθεση. Δηλαδή μιλώντας περί μίας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκυνήσεως του θεού από τους πιστούς του υπονοεί ότι πριν από την διδαχή αυτή κάτι άλλο συνέβαινε. Και ποια είναι αυτή η πρότερη εποχή παρά η εποχή του Νόμου και της σκιάς ή τοι της Παλαιάς Διαθήκης. Η εποχή αυτή έληξε με Το κοσμοσωτήριο έργο του Χριστού, του δευτέρου προσώπου της Αγίας Τριάδας και την κάθοδο του Αγίου Πνεύματος στην εκκλησία του, που εγκαινίασε την νέα εποχή της χάριτος. Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με μία σειρά.

Το άνωθι ευαγγελικό λόγιο προέρχεται από την πένα του Ευαγγελιστού Ιωάννη του Θεολόγου, ενός των τεσσάρων Ευαγγελιστών, και αναφέρεται στον τρόπο λατρείας του Θεού στην Παλαιά Διαθήκη. Αλλά και άλλα συμπεράσματα μπορούμε να εξαγάγουμε από αυτήν την διατύπωση. Λέγει, λοιπόν, ο Απόστολος αυτός στον εκτενέστερο στίχο του λογίου, ότι «Πνεῦμα ὁ Θεός, καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτὸν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν» (Ιω 4, 19-24). Με άλλα λόγια υπαινίσσεται ότι κάποτε οι άνθρωποι στην Παλαιά Διαθήκη λάτρευαν τον Θεό με άλλο τρόπο· υλικότερο. Και όντως. Περιγράφει ένα βιβλίο της Πεντατεύχου, ήτοι του εβραϊκού Νόμου: «καὶ λήψεται ἀπὸ τοῦ αἵματος τοῦ μόσχου καὶ ῥανεῖ τῷ δακτύλῳ ἐπὶ τὸ ἱλαστήριον κατὰ ἀνατολάς· κατὰ πρόσωπον τοῦ ἱλαστηρίου ῥανεῖ ἐπτάκις ἀπὸ τοῦ αἵματος τῷ δακτύλῳ. καὶ σφάξει τὸν χίμαρον τὸν περὶ ἁμαρτίας, τὸν περὶ τοῦ λαοῦ, ἔναντι Κυρίου καὶ εἰσοίσει τοῦ αἵματος αὐτοῦ ἐσώτερον τοῦ καταπετάσματος καὶ ποιήσει τὸ αἷμα αὐτοῦ, ὃν τρόπον ἐποίησε τὸ αἷμα τοῦ μόσχου. καὶ ῥανεῖ τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐπὶ τὸ ἱλαστήριον, κατὰ πρόσωπον τοῦ ἱλαστηρίου».¹²⁵ Αν και σε άλλον ψαλμό φαίνεται να λέγει τα αντίθετα, συμβουλεύοντας: «Ὅτι, εἰ ἠθέλησας θυσίαν, ἔδωκα ἄν· ὀλοκαυτώματα οὐκ εὐδοκήσεις. Θυσία τῷ Θεῷ, πνεῦμα συντετριμμένον, καρδίαν συντετριμμένην καὶ τεταπεινωμένην ὁ Θεός οὐκ ἐξουδενώσει» στην συνέχεια, ωστόσο, συνεχίζει ολοκληρώνοντας: «Τότε εὐδοκήσεις θυσίαν δικαιοσύνης, ἀναφορὰν καὶ ὀλοκαυτώματα. Τότε ἀνοίσουσιν ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον

125. Λευιτ 16, 14-15.

σου μόσχους» (Ψλ 50).

Όπως και αν έχουν τα πράγματα, οι Εβραίοι, πριν από την έλευση του Χριστού, τηρώντας συνήθειες όμοιες με τους πέριξ αυτών ειδωλολατρικούς λαούς, που λάτρευαν τα στοιχεία του κόσμου και ψεύτικους θεούς, απηύθυναν δεήσεις και ευχαριστίες προς τους Θεούς τους αφιερώνοντάς τους τράγους και μόσχους και καρπούς και άλλα υλικά αγαθά, όπως κάνουν και οι άνθρωποι μεταξύ τους για να ευχαριστεί ο ένας τον άλλο.

Όμως η νέα αυτή κατάσταση και λατρεία του θεού, που εισηγείται ο Ευαγγελιστής Ιωάννης, δεν ήλθε απότομα. Πολλές μορφές της Παλαιάς Διαθήκης παρουσιάζονται ως προπομποί αυτής ανάμεσα στο εθνικό τους περιβάλλον. Και ένας είναι ο βασιλέας Δαβίδ, που ήδη μνημονεύσαμε. Άλλος είναι ο Δίκαιος Ιώβ, ο οποίος υπήρξε φαινόμενο για τους πέριξ του εθνικούς,¹²⁶ καθότι σε αντίθεση με αυτούς, που λάτρευαν τα στοιχεία της φύσεως και τα στοιχεία του κόσμου, αυτός είχε τα μάτια του και την ελπίδα του στραμμένα στον μεταθανάτιο κόσμο και διατηρούσε ακλόνητη την πίστη του στον δημιουργό του κόσμου θεό Πατέρα.¹²⁷ Δεν σημαίνει αυτό, βέβαια, ότι οι μορφές αυτές, των δικαίων, έπρατταν όπως οι χριστιανοί της εποχής της χάριτος, διότι σε άλλες περιστάσεις αναφέρονται ότι και αυτοί τηρούν τα τελετουργικά της εποχής τους και θυσιάζουν ζώα στον θεό (εν προκειμένω ο Ιώβ, στο 42, 8), αλλά ότι σιγοφαίνουν την τελειότερη κατάσταση που θα παγιώσει ο Χριστός με την διδασκαλία του αιώνες αργότερα, χρήζοντας προς τούτο αποδείξεις από την ίδια την Παλαιά Διαθήκη προς τους δυσπιστούντες Ιουδαίους και Φαρισαίους. Μία εικόνα αυτής της μικτής, ακόμης, καταστάσεως έως ότου εγκαθιδρυθεί σταθερά η νέα καινοδιαθηκική πνευματική λατρεία μπορούμε να έχουμε από το γνωστό όραμα του Αποστόλου Πέτρου. Συγκεκριμένα, όταν ο Πέτρος βρισκόνταν στην πόλη Ιόππη, ενώ ετοιμαζόταν να φάει, έπεσε σε έκσταση και είδε ένα όραμα. Άνοιξε ο ουρανός και ένα μεγάλο σεντόνι με

126. Ο Ιώβ δεν ήταν Εβραίος αλλά κατάγονταν από την ειδωλολατρική χώρα Αυσίτι, της οποίας η γεωγραφική τοποθεσία δεν έχει ακόμη ικανοποιητικώς προσδιοριστεί (βλ. Αρχ. Ε. Βύττης, *Βίος και πολιτεία του Δικαίου και Πολυάθλου Ιώβ, ανάλυση στο βιβλίο του Ιώβ*, τόμ. Α', Αγίων Όρος 2010, σσ. 50-51).

127. *Ενθ. αν.*, σ. 123 εξ.

δεμένες τις τέσσερις άκρες κατέβαινε προς την γη. Μέσα σ' αυτό υπήρχαν όλα τα τετράποδα της γης, τα θηρία, τα ερπετά και τα πτηνά του ουρανού. Μια φωνή τότε ακούστηκε: «Σήκω, Πέτρε, σφάξε και φάε». «Ποτέ, Κύριε», είπε ο Πέτρος, «ποτέ δεν έφαγα κάτι ακάθαρτο ή απαγορευμένο». Για δεύτερη φορά ακούγεται, τότε, η φωνή: «Αυτά που ο Θεός καθάρισε, εσύ μην τα θεωρείς ακάθαρτα». Αυτό έγινε τρεις φορές κι ύστερα αυτό που έβλεπε εξαφανίστηκε στον ουρανό.¹²⁸ Καταρχάς να υπογραμμίσω ότι εδώ φαίνεται πώς ο Πέτρος καίτοι Χριστιανός είναι ακόμη αγκυλωμένος στον παλαιό νόμο καθότι αρνείται να υπακούσει και φάει σάρκες που απαγόρευε η παλαιά θρησκεία. Κατά δεύτερον, η ερμηνεία του οράματος αυτού είναι ότι ο Θεός έχει αφαιρέσει πια τα εμπόδια που κάποτε έστησε για να διαχωρίσει τον λαό του από τα γύρω έθνη.¹²⁹ Αλλά αυτό που ενδιαφέρει εδώ εμάς είναι ότι αυτό το συμβολικό όραμα υποδηλώνει μία γενικότερη αλλαγή του Ισραήλ, την αλλαγή της στάσεως και λατρείας του προς τον θεό και το άνοιγμα προς τα πολλά έθνη – που τα ποικίλα ζώα φαίνεται ότι συμβολίζουν.¹³⁰

Η νέα, λοιπόν, αυτή αντίληψη των πραγμάτων δεν είναι αποκλειστικότητα του Ιωάννη. Εισηγήθηκε για πρώτη φορά από τον Κύριο δια πολλών σχετικών λογίων του¹³¹ και φυσικά και κυρίως με το παράδειγμά του και τον θάνατο και την Ανάσταση Του. Τελικά, είναι η αντίθεση και κατάργηση όλου του παλαιού κόσμου και η αρχή της χάριτος. Ενώ, δηλαδή, πριν τον ερχομό του Χριστού η ανθρωπότητα ήταν καταδικασμένη με τον θάνατο στον αιώνιο Άδη και ο άνθρωπος, ακόμη και ο πιο δίκαιος, δεν έρχονταν ποτέ σε θέα του Θεού και δεν πήγαινε στον νοερό Παράδεισο, οπότε η όλη του τοποθέτηση ήταν χαμηλή και γήινη και υλική, τώρα ο Χριστός ήλθε να καταργήσει όλα αυτά και να χειραγωγήσει τον άνθρωπο πάλι στον Παράδεισο από τον οποίο ε-

128. Πρξ 10, 10-20.

129. S. J. Kistemaker, *Έκθεση των Πράξεων των Αποστόλων*, εκδ. Baker Book House, χ. α. 1990, σ. 20 εξ.

130. Βλ. σχετικά L. T. Johnson, D. J. Harrington, *Οι Πράξεις των Αποστόλων*, εκδ. MN: Liturgical Press, Collegeville 1992, σ. 45.

131. Επί παραδείγματι: λέγω δέ υμίν ότι ου μη πίνω άπ' άρτι εκ τούτου του γεννήματος της άμπέλου έως της ήμέρας εκείνης, όταν αυτό πίνω μεθ' υμών καινόν εν τη βασιλεία του πατρός μου (Μτθ 26, 29).

ξέπεσε μακριά από τον υλικό κόσμο και την φθαρτή σάρκα. Το πνεύμα του ανθρώπου θα ζήσει αιωνίως ο δε υλικός κόσμος θα καταργηθεί. Ομοίως και οι άγγελοι ακόμη και οι δαίμονες πνεύματα είναι. Άρα και η αληθινή και τέλεια λατρεία πνευματική πρέπει να είναι.

Επί παραδείγματι, στην Έξοδο ο Λόγος έρχεται στο λαό του Θεού πολλές φορές, όπως στο όρος Σινά. Και λοιπόν και τότε, αν και συγκεκαλυμένα, ο Λόγος είναι αυτός που εμφανίζεται στον λαό του (πρβλ. ομοίως *Ιω* 12, 41).¹³² Ο Π. Σκιαδαρέσης, μάλιστα, θα υπογραμμίσει σχετικά ότι: «Στον αρχαίο Ισραήλ και γενικότερα στην Παλαιά Διαθήκη, υπήρχε η αντίληψη ότι ο θεός παρακολουθεί τον λαό του και επεμβαίνει στην ιστορία του. Ακριβώς όπως ο Θεός «σκήνωσε» με το λαό του στην έρημο, έτσι και ο Λόγος του Θεού σκήνωσε μεταξύ των μαρτύρων της νέας εξόδου που επιτεύχθηκε στον Ιησού (βλ. το εισαγωγικό σχόλιο για την νέα έξοδο στο εδάφιο 6, 32–51). Μερικοί προτείνουν ότι οι μεταφραστές του LXX μπορεί να έχουν ευνοήσει αυτόν τον συγκεκριμένο ελληνικό όρο για την «σκηνή» επειδή υπάρχει αντιστοιχία με το *Shekinah*, για την παρουσία του Θεού».¹³³ Όμως, πρέπει, στο σημείο, αυτό προχειρώς να εφιστήσουμε την προσοχή στο ότι η όλη αντίληψη του ιουδαϊκού λαού, και της Παλαιάς Διαθήκης εν γένει, ήταν σχηματική και με μία γερή δόση σκιάς και μερικής αλήθειας.

Στο Δ' Ευαγγέλιο, ήτοι το κατά Ιωάννην, αναφέρεται, όπως προείπαμε, και η συζήτηση του Χριστού με την Σαμαρείτισσα. Ο Χριστός πηγαίνοντας στην Γαλιλαία μέσω Σαμάρειας¹³⁴ κάθισε να ξεκουραστεί στο φρέαρ του Ιακώβ.¹³⁵ Εκεί ενώ ο Χριστός ήταν μόνος γιατί οι μαθητές είχαν πάει στην πόλη να αγοράσουν τρόφιμα, εμφανί-

132. Ι. Γ. Σκιαδαρέσης, *Ιωάννεια Γραμματεία*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 406.

133. Σκιαδαρέσης, *Ιωάννεια Γραμματεία*, σ. 408.

134. Ο συνήθης δρόμος των καραβανιών από την Ιερουσαλήμ προς την Γαλιλαία ήταν από την Περαία (παράκαμπταν την Σαμάρεια) γιατί υπήρχαν πολλά προβλήματα μεταξύ Ιουδαίων και Σαμαρειτών. Σ. Αγουρίδης, *Το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*, Α' κεφ. 1-12, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 309.

135. «6 ἦν δὲ ἐκεῖ πηγὴ τοῦ Ἰακώβ. ὁ οὖν Ἰησοῦς κεκοπιακῶς ἐκ τῆς ὁδοιπορίας ἐκαθέζετο οὕτως ἐπὶ τῇ πηγῇ· ὥρα ἦν ὥσει ἕκτη» (*Ιω*. 4, 6).

στηκε μια γυναίκα από την Σαμαρεία η οποία ήρθε να αντλήσει νερό από το πηγάδι. Ο Χριστός ανοίγει διάλογο με την Σαμαρείτισσα ζητώντας της αρχικά να του δώσει νερό να πιεί.¹³⁶ Η Σαμαρείτισσα με την σειρά της εκπλήσσεται με την παράκληση του Ιουδαίου αφού οι Ιουδαίοι με τους Σαμαρείτες δεν «συγχρῶνται»,¹³⁷ εκφράζοντας την θρησκευτική ένταση που υπάρχει μεταξύ των Ιουδαίων και των Σαμαρειτών. Ο Χριστός από αιτών του ύδατος, γίνεται δωρεάν δότης ύδατος που όποιος πιει από το νερό αυτό δε θα διψάσει ποτέ και θα γίνει μέσα του μία πηγή που θα αναβλύζει νερό ζωής αιώνιας.¹³⁸ Ο Χριστός όμως διακηρύττει ότι ο Θεός είναι Πνεύμα και δεν κατοικεί σε χειροποίητους ναούς μετατοπίζοντας την λατρεία από το ναό και αποδεσμεύοντας την από τον εβραϊκό τύπο. Ο τύπος της χριστιανικής λατρείας λειτουργεί βοηθητικά στο να επικοινωνήσει ο άνθρωπος με τον Θεό και δεν αποτελεί την ουσία της λατρείας. Για τους Εβραίους αληθινός προσκυνητής θεωρούνταν μόνον αυτός που τηρούσε πιστά το πολύπλοκο νομικό πλαίσιο περί λατρείας.¹³⁹ Σε αντίθεση με την ιερατική τάξη της εποχής του ο Ιησούς Χριστός διδάσκει ότι αληθινοί προσκυνητές του Θεού είναι εκείνοι που θα λατρεύσουν τον Πατέρα με τη δύναμη του πνεύματος που αποκαλύπτει την αλήθεια, όπως ο ίδιος επιθυμεί.

Ο Χριστός, κατά το διάλογό του με την Σαμαρείτιδα, δίπλα στο Φρέαρ του Πατριάρχη Ιακώβ, αναφέρεται σε ένα νέο πνεύμα λατρείας, λέγοντας: «ἀλλ' ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστίν, ὅτε οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ προσκυνήσουσι τῷ πατρὶ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ· καὶ γὰρ ὁ πατήρ τοιούτους ζητεῖ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτόν» (Ιω 4, 23). Και συμπληρώνει: «πνεῦμα ὁ Θεός, καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτόν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν» (Ιω 4, 24). Σύμφωνα με τα παραπάνω χωρία αυτοί που λατρεύουν τον Θεό πραγματικά είναι αυτοί που τον λατρεύουν με τον νου και την καρ-

136. Ιω 4, 7.

137. Ιω 4, 9.

138. «ἀπεκρίθη Ἰησοῦς καὶ εἶπεν αὐτῇ· Εἰ ἤδεις τὴν δωρεάν τοῦ Θεοῦ καὶ τίς ἐστίν ὁ λέγων σοι, δός μοι πεῖν, σὺ ἂν ἤτησας αὐτόν, καὶ ἔδωκεν ἄν σοι ὕδωρ ζῶν» (Ιω 4, 10).

139. Φίλιας, *Λειτουργική*, τόμ. Α', σ. 137.

διά και όχι με τον τύπο, ξεχωρίζοντας με αυτό τον τρόπο την χριστιανική από την εβραϊκή λατρεία.¹⁴⁰

Στην εβραϊκή λατρεία ο αληθινός προσκυνητής ήταν αυτός που τηρούσε με ακρίβεια μια σειρά από δεκάδες κανόνες που περικλείονταν μέσα σε ένα νομικό πλαίσιο. Ακόμα ο Θεός, για τους Εβραίους, κατοικούσε σε ένα συγκεκριμένο ιερό κάτι που διαφαίνεται ξεκάθαρα στον διάλογο του Χριστού με την Σαμαρείτιδα, όπου η Σαμαρείτιδα ρωτάει τον Χριστό για το που πρέπει να λατρεύεται κατ' αυτόν ο Θεός,¹⁴¹ στα Ιεροσόλυμα ή στο όρος Γαριζείν που λάτρευαν οι Σαμαρείτες τον Θεό. Υπό το πρίσμα αυτών των διαφόρων συσχετισμών, ο Ιωάννης μπορεί να τονίσει ότι ο Ιησούς, άσχετα από το ναό ή τη σκηνή, είναι ο αληθινός τόπος της δραστηριότητας του Θεού ανάμεσα στην ανθρωπότητα (πρβλ. 4,20–24). Ειδικά μετά το 70 μ.Χ., όταν ο Ιουδαϊσμός της Διασποράς δεν είχε πλέον έναν κεντρικό ναό για να κοιτάξει, αυτός ο ισχυρισμός θα μπορούσε να αποτελέσει μια ισχυρή πρόκληση για τις ανταγωνιστικές εκδοχές της εβραϊκής πίστης.¹⁴² Αλλά ας προχωρήσουμε σε μία αναλυτικότερη ερμηνεία του κείμενου.

Στον στίχο 14 της διηγήσεως με την Σαμαρείτιδα ο Ιωάννης επαναλαμβάνει, με άλλα λόγια, ό,τι είπε στο στίχ. 9-11 και 12-13. Στην Π.Δ. ο όρος «σάρξ» σημαίνει άνθρωπος έναντι του Θεού που είναι πνεῦμα. Διόλου απίθανο ότι ο όρος «σάρξ» δεν δηλώνει μόνο την ενανθρώπιση του Λόγου και τη συμβίωσή του μαζί μας, αλλ' οι στίχοι αυτοί στην τωρινή τους διατύπωση στρέφονται εναντίον του Δοκητισμού, όπως σαφώς συμβαίνει στην Α' Ιω. 4,2' Β' Ιω. 7' Δ' Ευαγγ. 8,40 «άνθρωπον ος την αλήθειαν υμίν λελάληκα ην ήκουσα παρά του Θεού». Ο όλος άνθρωπος καλείται «σάρξ» (βλ. Α' Θεσσ. 5,23 «αγιάσαι υμάς ολοτελείς και ολόκληρον υμών το πνεύμα και η ψυχή και το σώμα...»). Η «σάρξ» συνδέεται με το αδύναμο και πεπερασμένο που κουβαλάμε ή α-

140. Γ. Φίλιας, *Λειτουργική*, τόμ. Α', εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 2006, σ. 136.

141. *Ιω* 4, 20-22: «οί πατέρες ήμῶν ἐν τῷ ὄρει τούτῳ προσεκύνησαν· καὶ ὑμεῖς λέγετε ὅτι ἐν Ἱεροσολύμοις ἐστὶν ὁ τόπος ὅπου δεῖ προσκυνεῖν. λέγει αὐτῇ ὁ Ἰησοῦς· γύναι, πιστευσόν μοι ὅτι ἔρχεται ὥρα ὅτε οὔτε ἐν τῷ ὄρει τούτῳ οὔτε ἐν Ἱεροσολύμοις προσκυνήσετε τῷ πατρὶ. ὑμεῖς προσκυνεῖτε ὃ οὐκ οἶδατε, ἡμεῖς προσκυνοῦμεν ὃ οἶδαμεν· ὅτι ἡ σωτηρία ἐκ τῶν Ἰουδαίων ἐστίν».

142. Σκιαδαρέσης, *Ιωάννεια Γραμματεία*, σ. 410.

ντιμετωπίζουμε («κατά σάρκα» 8,15, ή «κατ' όψιν» 7,24). Πρόκειται για μία απατηλή και όχι αληθινή μορφή ζωής (3,6' 6,63). Ο πολός Bultmann εκλαμβάνει το «σάρξ» πολύ διαλεκτικά. Φυσικά έχει διαλεκτική σημασία, αλλά μέσα από τη σάρκα, σαν από παράθυρο, εκπορεύεται η «δόξα» περί της οποίας γίνεται αμέσως λόγος.

Το «εσκήνωσεν εν ημίν» υπαινίσσεται όχι μόνο την αληθή παρουσία του Θεού αλλά και μια νέα πορεία του νέου λαού του Θεού προς μια νέα γη της επαγγελίας. Με το «εσκήνωσεν» δηλώνεται το ότι ήλθε ως επισκέπτης: η προσωρινότητα της υπό σκηνήν διαμονής. Το «εσκήνωσεν εν ημίν» ο Ωριγένης και ο Χρυσόστομος θεωρούν παράλληλο προς το «σάρξ εγένετο» και ότι θυμίζει τη Σκηνή του Θεού Jahwe μετά του Ισραήλ στην έρημο. (Α' Βασιλ 8,11, Σοφ Σειρ 24,8). Έτσι, με την ενσάρκωσή του είχαμε την ευκαιρία της εμπειρίας της θείας δόξας του Θεού, όπως συμβαίνει στο Ναό (2,21) με τη φανερούμενη εκεί παρουσία του Θεού, η οποία, βέβαια, σχετίζεται με τα μάτια της πίστεως και ως τέτοια παρουσιάζεται σε όλο το Ευαγγέλιο, στα Σημεία, στους λόγους και στη ζωή εν γένει του Ιησού.

Η «δόξα» δεν τίθεται παράλληλα προς τη «σάρκα», αλλά διά μέσου της σάρκας. Ο άνθρωπος δεν πρέπει να πέφτει θύμα στα φαινόμενα, πρέπει όμως να είναι προσεκτικός, αφού η αποκάλυψη τούτη είναι παρούσα πάντοτε μέσα σε μια ιδιόρρυθμη απόκρυψη. Θα μπορέσει ο άνθρωπος να υπερβεί τις δυσκολίες αυτής της απόκρυψης; Αυτό κατά τον Δ' Ευαγγελιστή εξαρτάται από το πόσο ειλικρινά αναζητάει την αποκάλυψη, από το αν ο άνθρωπος είναι έτοιμος να εγκαταλείψει τον αυτοδοξασμό του και να κοιτάξει προς τον Θεό, πρόθυμος να δεχθεί τη χάρη και την αλήθεια.

Το «εσκήνωσεν» συνδέεται με τη θέαση της «δόξας» του Λόγου, γιατί έτσι είχε γίνει με τους Ισραηλίτες στην έρημο με τη shekina (σκηνή) του Θεού, έτσι είχαν έλθει σε κοινωνία με τον Θεό. Ο όρος «δόξα» (Kavod) απαντάται στη Π.Δ., ιδίως κατά τις Θεοφάνειες. Ο Θεός δηλ. κάνει αισθητή την παρουσία του με ορισμένα φωτεινά φαινόμενα: σκηνές αποκαλύψεως στον Μωσή (στη Σκηνή του Μαρτυρίου), στους Προφήτες. Αλλά παντού στην Παλαιά Διαθήκη η «δόξα» είναι κάτι που εξ αποστάσεως βλέπεται ή είναι θεατό. Όταν η «δόξα» συνδέθηκε με την εσχατολογία, πήρε την έννοια της συμμετοχής και κοινωνίας.

Οι Σαμαρείτες θεωρούνταν από τους Ισραηλίτες ως ακάθαρτοι λόγω τους ότι ήταν μιγάδες μετά την καταστροφή του Βόρειου Βασιλείου και την επιμειξία τους με ξένους λαούς.¹⁴³ Όταν τον τέταρτο αιώνα οι Σαμαρείτες ανήγειραν δικό τους Ναό στο όρος Γαριζείν για να λατρεύουν τον Γιαχβέ, επήλθε και το οριστικό σχίσμα μεταξύ Ιουδαίων και Σαμαρειτών.¹⁴⁴

α) Πνεύμα και Αλήθεια

Η ορθή κατανόηση της «έν πνεύματι καί ἀληθεία» προσκυνήσεως του Θεού, ο οποίος είναι πνεύμα, δίδεται στο χωρίο 3, 5-6. Εκεί τονίζεται ότι το πνεύμα, ως το είναι του Θεού, χωρίζει ριζικά τον άνθρωπο. Μεταξύ Πνεύματος και σαρκός υπάρχει μέγα χάσμα. Πνεύμα, στην συνάφειά μας, είναι:

α) Ο θεός ως εντελώς άλλο και αλλιώτικο από κάθε υπαρκτό.¹⁴⁵ Τα ουσιαστικά «πνεύμα και αλήθεια» δεν είναι κάποιος ορισμός του Θεού. «Πνεύμα» εδώ δηλώνει τον θαυμαστό και ανεξιχνίαστο τρόπο της προσεγγίσεώς του Προς τον άνθρωπο, ενώ η «αλήθεια» σχετίζεται με την λατρεία που είναι σύμφωνα με τον πνευματικό χαρακτήρα του Θεού, που δεν κάνει υποχωρήσεις σε ιστορικές συμβατικότητες, όπως φυλή, τόπος, κ.τ.λ.¹⁴⁶ Η φράση «έν πνεύματι καί ἀληθεία» αποτελεί συντακτικό σχήμα. Πρόκειται για το σύννηθες στον Ιωάννη "εν δια δυοίν" όπως χρησιμοποιούνται δύο λέξεις και η βαρύτητα πέφτει στην δεύτερη λέξη. Ο Ωριγένης συνδέει την προτροπή του κυρίου περί λατρείας εν πνεύματι και αληθεία με την διδασκαλία περί της πνευματικής φύσεως του Θεού.¹⁴⁷ Ο Τερτυλλιανός διακρίνει μεταξύ Θεού και ανθρώπου. Του Θεού ως Πνεύματος και του ανθρώπου ως πνοής.¹⁴⁸ Ο Μέγας Αθανάσιος υπογραμμίζει ότι η λατρεία «έν πνεύματι» μας θυμίζει ότι «πνεύμα προσώπου ήμων Χριστός Κύριος

143. «Καὶ ἤγαγε βασιλεὺς Ἀσσυρίων ἐκ Βαβυλῶνος τὸν ἐκ Χουθὰ ἀπὸ Ἀϊὰ καὶ ἀπὸ Αἰμὰθ καὶ Σεπφαραουαῖμ, καὶ κατῶκισθησαν ἐν πόλεσι Σαμαρείας ἀντὶ τῶν υἰῶν Ἰσραὴλ καὶ ἐκληρονόμησαν τὴν Σαμάρειαν καὶ κατῶκισαν ἐν ταῖς πόλεσιν αὐτῆς» (Β' Βασ 17, 24).

144. Β. Μ. Βέλλας, *Εβραϊκή Αρχαιολογία*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Γ' έκδοση, Αθήνα 1996, σ. 260.

145. Ι. Γ. Σκιαδαρέσης, *Ιωάννεια Γραμματεία*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 226.

146. Σ. Χ. Αγουριδής, *Το Ιω Ευαγγέλιο*, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 321.

147. Ωριγένης: *Κατὰ Κέλσον* VI 70, SC 147, 1969.

148. Τερτυλλιανός, *Adversus Marcionem*, 11, 9, 3, sc 368, 1961, σ. 64.

ἔστι». Ο Μέγας Αθανάσιος συνδέει την προτροπή περί λατρείας εν αληθεία με το Ιωαν. 17, 17 «ἀγιάσον αὐτοὺς ἐν τῇ ἀληθείᾳ σου· ὁ λόγος ὁ σὸς ἀλήθειά ἐστι».¹⁴⁹ Με βάση την προτροπή του Κυρίου προς την Σαμαρείτιδα οι Πατέρες διακρίνουν και μία προσέγγιση πνευματολογική. Το Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι εκείνο που υπαγορεύει την προτροπή περί λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» διακηρύττει ο Επιφάνιος Σαλαμίνας.¹⁵⁰ Η θέση αυτή του Επιφανίου ἔχει τις ρίζες της, στην διδασκαλία της Καινῆς Διαθήκης περί του Ἁγίου Πνεύματος ως «πνεύματι ἀληθείας» το οποίο θα οδηγήσει τους πιστούς να γνωρίσουν ολόκληρη την πληρότητα της αλήθειας (Ιω 16, 13).¹⁵¹ Παρόμοια θεώρηση ἔχουμε και από τον Ἅγιο Γρηγόριο Θεολόγο.¹⁵² Εν κατακλείδι θα λέγαμε ὅτι ἡ διδασκαλία του Ἰησοῦ περί λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» παραπέμπει στην δράση του Ἁγίου Πνεύματος ως Διδασκάλου της αληθινῆς προσευχῆς και ως παρακλήτου αναπληρούντος τον Κύριο μετὰ την Ανάληψη του.¹⁵³

Οι πατέρες της εκκλησίας ασχολήθηκαν αρκετά με το θέμα της εν πνεύματι και αληθείας λατρείας και οι θέσεις τους θα παρουσιαστούν παρακάτω. Με την ερμηνευτική τους προσέγγιση διασαφηνίζουν την υπεροχή της «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρείας» ἡ οποία καταργεῖ την εβραϊκή τυπολατρία. Ο αληθινός προσκυνητῆς δεν υπηρετεῖ το πνεῦμα του Νόμου ἀλλὰ το πνεῦμα του Θεοῦ που εἶναι ζωοποιό.¹⁵⁴

Σύμφωνα με τον Ωριγένη ο Μεσσίας ἦρθε να καταργήσει τις αιματηρές θυσίες διδάσκοντάς μας να προσκυνούμε τον Πατέρα «ἐν πνεύματι», σημειώνοντας χαρακτηριστικά: «Δί' ὧν ἐδίδαξεν ὅτι ἐν οὐκ σαρκί «δεῖ προσκυνεῖν» και σαρκίνας θυσίας τὸν θεὸν ἀλλ' «ἐν πνεύματι».¹⁵⁵ Με αὐτὸν τον τρόπο υποκαθιστὰ την εβραϊκή τυπολα-

149. Φίλιας, *Λειτουργική*, τόμ. Α', σ. 143.

150. Επιφάνιος Σαλαμίνας, 70, 1.

151. Φίλιας, *ἐνθ. ἀν.*

152. Γρηγόριος Θεολόγος. *Ομιλ.* 31, IB', PG 36, 145.

153. Φίλιας, *Λειτουργική*, τόμ. Α', σ. 145.

154. «ὅς καὶ ἰκάνωσεν ἡμᾶς διακόνους καινῆς διαθήκης, οὐ γράμματος, ἀλλὰ πνεύματος· τὸ γὰρ γράμμα ἀποκτείνει, τὸ δὲ πνεῦμα ζωοποιεῖ» (Β' Κορ 3, 6).

155. Ωριγένης, *Κατὰ Κέλσου* VI 70, SC 147, 1969, σ. 356 (34-36).

τρία. «Ἄλλά καί οὐκ ἐν τύποις «προσκυβεῖν δεῖ» τῷ πατρὶ ἄλλ' «ἐν ἀληθείᾳ», ἥτις «διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐγένετο» μετὰ τὸ δοθῆναι τὸν νόμον «διὰ Μωϋσέως».¹⁵⁶

Ὁ Θεός εἶναι πανταχοῦ παρὼν καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ δεν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ χειροποίητη καὶ μόνιμη κατοικία. Στὴν πρόρρηση ἀπὸ τοῦ Ἰησοῦ τῆς καταστροφῆς τοῦ Ναοῦ διακρίνεται ὅτι ὁ Θεός δεν εἶναι δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου γιὰ νὰ κατοικεῖ σὲ ὀρισμένο τόπο. «Καὶ ἐξελθὼν ὁ Ἰησοῦς ἐπορεύετο ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ· καὶ προσῆλθον οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἐπιδείξαι αὐτῷ τὰς οἰκοδομὰς τοῦ ἱεροῦ. ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτοῖς· Οὐ βλέπετε ταῦτα πάντα; ἀμὴν λέγω ὑμῖν, οὐ μὴ ἀφεθῆ ὧδε λίθος ἐπὶ λίθον ὃς οὐ καταλυθήσεται» (Μτθ 24,1-2).

Στὸν διάλογο με τὴν Σαμαρείτιδα ὁ Χριστός ὑπόσχεταὶ ὅτι θα στείλει τὸ Παράκλητον Πνεῦμα, ποῦ θα βρῖσκεται μέσα στὶς καρδιές τῶν ἀνθρώπων «Τὸ Πνεῦμα αὐτό (...) ἐσεῖς τὸ γνωρίζετε, γιὰτὶ μένει κοντὰ σας καὶ θα ὑπάρχει μέσα σας» (Ιω 14, 17). Ἡ προτροπὴ τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὴν Σαμαρείτισσα, νὰ λατρεύουν τὸν Θεὸ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ», σύμφωνα με τὸν Ὠριγένη ἀναφέρεται στοὺς Ἰουδαίους καὶ τοὺς Σαμαρείτες οἱ ὁποῖοι σωματικῶς καὶ τυπικῶς ἐποίουν τὰ προσταττόμενα ὑπὸ τοῦ νόμου.¹⁵⁷ Ἡ προσκόλλησις αὐτὴ στὸν τύπο γινόταν φορτίο βαρὺ καὶ ἀσήκωτο, ἀλλὰ ὁ Θεός μέσω τῆς Καινῆς Διαθήκης, ποῦ συνάπτει με τὰ παιδιὰ τοῦ, δίνει νέο Πνεῦμα σὲ ἐκείνη τὴν παλαιὰ λατρεία, με αἰωνία προοπτικὴ. Ὁ Θεός εἶναι πνεῦμα ζωοποιό καὶ ἡ προσκόλλησις στὸν τύπο οδηγεῖ στὸν θάνατο· «πνεῦμα ἐστὶν ὁ Θεός, καὶ φιλοτιμησώμεθα ἐν πνεύματι τῷ ζωοποιούντι, καὶ μὴ γράμματι τῷ ἀποκτείνοντι προσκυβεῖν τὸν Θεόν, καὶ ἐν ἀληθείᾳ σέβειν αὐτόν, καὶ μηκέτι τύποις, μηδέ σκιαίς».¹⁵⁸

Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἀποκαλεῖ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ὡς διαθήκη ἐν σκιά καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη ὡς διαθήκη ἐν ἀληθείᾳ.¹⁵⁹ Ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος

156. Ο.π. σ. 356, (38-40).

157. Ὠριγένης, *Κατὰ Κέλσου* VI, 70, SC 147, 1969, σ. 354 (29-30).

158. Ὠριγένης, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην* XIII, 24, PG 14, 440C.

159. «(...) χαρισάμενος ἀποστόλους, εὐαγγελιστάς, διδασκάλους, ποιμένας, ἰάσεις, τέρατα, ἐπάνοδον πρὸς ζωὴν, θανάτου κατάλυσιν, τρόπαιον κατὰ τοῦ νικῆσαντος, διαθήκην τὴν ἐν σκιά, διαθήκην τὴν ἐν ἀληθείᾳ, Πνεύματος ἁγίου μερισμούς, τὸ τῆς καινῆς σωτηρίας μυστήριον» (Γρηγόριος Θεολόγος, *Περὶ φιλοπτωχίας* KZ'(27), PG, 35, 893A).

στο κατά Ιουδαίων λόγο του, αναφέρει το Πνεύμα ως άγιο και ζωοποιό¹⁶⁰ «ἄμα τῷ ἁγίῳ καὶ ζωοποιῷ Πνεύματι».¹⁶¹ Ο Θεός είναι Πνεύμα, το πνεύμα της αληθείας που μας οδηγεί στην απόλυτη αλήθεια όταν δέ ἔλθῃ ἐκεῖνος, τό Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὁδηγήσει ὑμᾶς εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν. Ο θεοδώρητος Κύρου γράφει «Ἡ διάκριση τύπου και αληθείας»¹⁶² οδηγεί στο να απομακρυνθῆί ο πιστός του νομικού τύπου¹⁶³ και το γεγονός αυτό συνιστά τον αληθινό προσκυνητή.¹⁶⁴ Η διδασκαλία του Ιησού τονίζοντας το «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» φαίνεται ότι υποκαθιστά όχι μόνο την εβραϊκή τυπολατρία αλλά συνολικά το πνεύμα του Μωσαϊκού νόμου. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος παρατηρεῖ ότι η «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση καταργεῖ όλα τα στοιχεία του παλαιού νομού: περιτομή, θύματα, θυμιάματα.¹⁶⁵

Ἐντονη κριτική από τους πατέρες γίνεται στο θέμα της υποκατάστασης των θυσιῶν (σαρκικῶν) ἀπὸ τὴ νέα λατρεία. Ο Ευσέβιος Καισαρείας μας λέει ότι η λατρεία αυτή είναι διαφορετική¹⁶⁶ ἀπὸ τις θυσιές του Ἰσραὴλ διότι δεν περιλαμβάνει θυσιές και αἵματα. Σύμφωνα με τον Ωριγένη ο Θεός δεν πρέπει να τιμάτε με θυσιές «τῆς σάρκας» ἀλλὰ «ἐν πνεύματι».¹⁶⁷ Οδηγούμενοι στην υποκατάσταση τῆς τυπολατρίας του Μωσαϊκού νόμου η εκκλησιαστική γραμματεία φτάνει να ἀμφισβητεῖ κάποιον συγκεκριμένο τόπο ως τόπο λατρείας του Θεού.¹⁶⁸

Ο Μέγας Ἀθανάσιος ἐξ ἀφορμῆς τῆς διδασκαλίας του Ἰησού περὶ ἀληθινῶν προσκυνητῶν τονίζει ότι οἱ προσκυνητῆς αυτοὶ δεν ἔχουν ἀνάγκη τόπου λατρείας εἶναι οἱ «μήτε τόπῳ τὴν λατρεία περικλείοντες».¹⁶⁹ Ο Εβραϊκός νόμος συνιστοῦσε ἕναν

160. «ἄμα τῷ ἁγίῳ καὶ ζωοποιῷ Πνεύματι».

161. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Κατὰ Ἰουδαίων, λόγ. Ε'*, 12, PG 48, 904.

162. Θεοδώρητος Κύρου, *Εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ* 43, 7, PG 1229A 43,7.

163. Γ. Φίλιας, *Λειτουργική τόμ. Α'*, σ. 139.

164. Ωριγένης, *Εἰς τὸν Ἰωβ* XIII, 18, PG 14, 31. Φίλιας, *Λειτουργική, τόμ. Α'*, σ. 140.

165. Κατὰ Ἰωάννην: *Ὀμιλία* 32, 2, PG 59, 190

166. Ευσέβιος Καισαρείας, *Εὐαγγ. Απόδειξις Α'* 6, 57.

167. Κατὰ Κέλσου VI 70 1967, σ. 354.

168. Φίλιας, *Λειτουργική, τόμ. Α'*, σ. 141.

169. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὴν Ἰω Ὀμιλία*, 32, 2, PG 59, 190

εξαναγκασμό του ανθρώπου προσθέτοντάς του μία ακόμα υποχρέωση¹⁷⁰ γι' αυτό και οι πατέρες αντιμετωπίζουν με ανακούφιση την αποδέσμευση από το τοπικό στοιχείο.

Ο Ιερός Χρυσόστομος, πάλι, επισημαίνει ότι η εν λόγω διδασκαλία είχε προδιατυπωθεί στο στίχο «ἐγγὺς Κύριος πᾶσι τοῖς ἐπικαλουμένοις αὐτόν, πᾶσι τοῖς ἐπικαλουμένοις αὐτόν ἐν ἀληθείᾳ» (Ψλ 144, 18).¹⁷¹ Ο Ωριγένης διατυπώνει παρόμοια θεώρηση λέγοντας ότι διδασκαλία αυτή αποτελεί την «αλήθεια» η οποία αντικαθιστά την Παλαιοδιαθητική εικόνα¹⁷² αλλά και ο Μέγας Αθανάσιος διακρίνει μεταξύ «πορείας ἐν εἰκόνι» και «πορείας ἐν ἀληθείᾳ».¹⁷³

β) Πνευματική ζωή και εν πνεύματι και αληθεία λατρεία.

Η εκκλησιαστική γραμματεία σχετικά με την «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρεία αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στις πνευματικές προϋποθέσεις. Γράφοντας ο Ωριγένης ότι εκείνοι που προσκυνούν τον Θεό «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» είναι οι «κατ' ἀλήθειαν καὶ οὐ κατὰ πλάνην προσκυνοῦντες»,¹⁷⁴ δηλώνει ότι η προσκύνηση προϋποθέτει την αποδοχή της ορθής πίστεως.¹⁷⁵ Ο Αθανάσιος Αλεξανδρείας προσθέτει ότι προϋποθέτει και την απόρριψη της ματαιότητας.¹⁷⁶ Ο Ιερός Χρυσόστομος τονίζει ότι η προτροπή για αληθινή λατρεία μας εισάγει στα υψηλότερα και πνευματικότερα,¹⁷⁷ ο δε Μακάριος Αιγύπτου αποκαλεί τους αληθινούς προσκυνητές «πλούσιους στο πνεύμα διακρινόμενους από τους πένητες της αμαρτίας».¹⁷⁸ Λέγοντας δε ο Ωριγένης ότι οι αληθινοί προσκυνητές είναι «οἱ ἐν πνεύματι καὶ μὴ σαρκί» μας ανάγει αδηλώτως προς την θεολογία του Αποστόλου Παύλου και στην προς Ρωμαίους επιστολή

170. Φίλιας, *Λειτουργική*, τόμ. Α', Σελ. 142

171. Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγ. Παραινετικός περί Μετανοίας*, 63, PG 60, 693.

172. Ωριγένης, *De Princiliis* 1,4 SC 252, 1978 σ. 96.

173. Μέγας Αθανάσιος, *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς ΛΗ'*, PG 27, 188.

174. Το 41.

175. Φίλιας, *Λειτουργική*, τόμ. Α', σ. 145.

176. Μέγας Αθανάσιος, *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς ΛΗ'*, PG 27, 188D.

177. Κατὰ Ἰουδαίων, *Λόγ. Ε'*, 12, PG 48, 904.

178. Μακάριος Αιγύπτου, *Ομ. Ζ'*, 1961, 6, 35.

του όπου η ζωή του αιωνίου πνεύματος αντιδιαστέλλεται προς την ζωή της θνητής σάρκας, δηλαδή της αμαρτίας.

Από τον προφητικό λόγο που εξετάσαμε μπορούμε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι ο Γιαχβέ απορρίπτει την λατρεία του Ισραήλ ένεκα της αποστασίας του, ένεκα της ανάμειξης του με ειδωλολατρικά έθιμα αλλά και εξαιτίας της μη εναρμονισμένης με τα υποτιθέμενα πιστεύω απέναντι τους συνανθρώπους του. Ο έλεγχος των προφητών στο θέμα της λατρείας αφορούσε και τις υλικές και πνευματικές προσφορές λατρείας, ο δε πραγματικός σκοπός ελέγχου είναι η θεραπεία της ψυχής.

Η διαφοροποίηση της λατρείας του χριστιανισμού από την εβραϊκή, παρότι πολλά στοιχεία της εβραϊκής παρεισέφρησαν στην νέα λατρεία είτε άμεσα είτε αργότερα είναι δεδομένη. Η ανάγνωση των ψαλμών, τα εγκαίνια των ναών, τα βιβλικά αναγνώσματα, ο τρόπος επαγγελίας των ευχών των λειτουργικών, το ωράριο της προσευχής το θυμίαμα είναι κάποια από τα στοιχεία που υιοθετήθηκαν στο πλαίσιο της νέας λατρείας. Το γεγονός ότι ο προαναγγελλόμενος Μεσσίας της Παλαιάς Διαθήκης είναι ο Ιησούς έγινε αφορμή να υιοθετηθούν στοιχεία που προανέφερα λειτουργώντας ως τύπος δηλαδή προετοιμασία της νέας λατρείας όπως σημειώνει ο Θεοδώρητος Κύρου.¹⁷⁹ 4,25: Όπως και στους στ. 9 και 12 του διαλόγου η Σαμαρείτιδα, μέσα στην παρεξήγηση και την μη πλήρη κατανόηση που διαρκώς επιδεικνύει, αποκτάει κάποια ιδέα από την εσχατολογική έννοια των λόγων του Χριστού. Οι λόγοι του Χριστού και η όλη εικόνα την οποία γι' αυτόν σχημάτισε ανακάλεσαν στην μνήμη της τον αναμενόμενο στην Σαμαρειτική παράδοση προφήτη. Πιο αναλυτικά: Οι Σαμαρείτες, μέσα από την Πεντάτευχο, (Δευτ. 18,15.18) πρόσμεναν προφήτην, ως τον Μωυσέα (ή Μωυσή Redivinus: επανερχόμενο). Για προσμονή βέβαια Μεσσία, με τις Ιουδαϊκές θα λέγαμε προδιαγραφές, στους Σαμαρείτες δεν είναι ιστορικά δυνατό να γίνεται λόγος. Μόνο σε ένα Ιουδαίο ήταν αυτό δυνατό. Αλλά και η ερμηνεία του Μεσσία με τον όρο «Χριστός» δεν μπορεί να ανάγεται στην Σαμαρείτιδα. Η όλη διατύπωση φέρει έντονα τη σφραγίδα του ευαγγελιστή για τις ανάγκες του αναγνώστη. Στους Σαμαρείτες ο αναμενόμενος προφήτης (Таёб) θα ανανέωνε τη λατρεία στο όρος Γαριζίν και

179. Θεοδώρητος Κύρου, *Εις την Έξοδον* 12 PG 80, 257.

θα ακύρωνε την εχθρότητα με τα έθνη.¹⁸⁰ Η νέα λατρεία συνδεόταν με το γεγονός της ελεύσεως του κηρύγματος του θανάτου και της Αναστάσεως του κυρίου θα μας τονίσει ο π. Αλέξανδρος Σμέμαν.¹⁸¹ Η διαφοροποίηση της χριστιανικής λατρείας από την εβραϊκή είναι και σαφές και φυσιολογική.¹⁸² Αυτή την αλήθεια τονίζει ο Απόστολος Παύλος λέγοντας «τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, ἰδοὺ γέγονε καινὰ τὰ πάντα». Αυτό πρέπει να βιώνει η Εκκλησία γιατί μόνο έτσι θα συνειδητοποιήσει τις ρίζες αλλά και την ιδιαιτερότητά της.

180. Βλ. Σκιαδαρέσης, *Ιωάννεια Γραμματεία*, σ. 224

181. Α. Σμέμαν, *Η Εκκλησία Προσευχομένη*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1991, σ. 71.

182. Β' Κορ 5, 17. Βλ. σχετικά τα ενδιαφέροντα σχόλια στον Φίλια (*Λειτουργική*, τόμ. Α', σ. 49).

Κεφάλαιο Γ'

Ἡ Λατρεία «ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» ὡς ἀξονας διαφοροποιήσεως τῆς χριστιανικῆς ἀπὸ τὴν εβραϊκὴ Λατρεία.

α) Στὴν χριστιανικὴ γραμματεία

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς μορφές, ἡ βασικὴ διαφοροποίηση τῆς χριστιανικῆς ἀπὸ τὴν εβραϊκὴ Λατρεία ἐστιάζεται κυρίως στὸ νέο πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς Λατρείας. Σ' αὐτὸ τὸ νέο πνεῦμα (στὴ Λατρεία «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ») εἶχε ἀναφερθεῖ ὁ Χριστὸς κατὰ τὸ διάλογό του μὲ τὴ Σαμαρείτιδα (Ιω. Δ', 7έξ.): οἱ «ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ» τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ λατρεύουν τὸ Θεὸ ὄχι μὲ τοὺς τύπους, ἀλλὰ μὲ καθαρὴ καὶ ἀφοσιωμένη καρδιὰ καὶ νοῦ. Ὁ Χριστὸς, ἐπομένως, διαγράφει μὲ ἐξαιρετικὴ σαφήνεια τὸ καινούργιο πνεῦμα τῆς Λατρείας τῶν Χριστιανῶν, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο «δεῖ προσκυνεῖν» τὸν Θεό, ἀντιδιαστέλλοντας, συγχρόνως, τὴν νέα χριστιανικὴ ἀπὸ τὴν προτέρα εβραϊκὴ λατρεία.

Ὅπως διαπιστώσαμε ἀπὸ προηγούμενες αναφορές στὴν εβραϊκὴ λατρεία, τὸ στοιχεῖο τῆς «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρείας ἦταν παντελῶς ἄγνωστο. Στὴν εβραϊκὴ λατρεία ἡ ἀληθινὴ προσκύνηση τοῦ Θεοῦ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὴ λεπτομερὴ τήρηση δεκάδων κανόνων καὶ ἑκατοντάδων διατάξεων. Ἐφ' ὅσον ὁ Ἑβραῖος τηροῦσε πιστὰ ὅλο αὐτὸ τὸ πολύπλοκο νομικὸ πλαίσιο περὶ λατρείας, ἐθεωρεῖτο ἀληθινὸς προσκυνητὴς τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ καὶ ὁ Θεὸς (κατὰ τὴν εβραϊκὴ θρησκευτικὴ παράδοση) κατοικοῦσε σὲ συγκεκριμένο τόπο, στὰ ἅγια τῶν ἁγίων τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων (ὁ διάλογος τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴ Σαμαρείτιδα ξεκινάει ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ τόπου κατοικίας τοῦ Θεοῦ). Ἡ διακήρυξη, ὅμως, τοῦ Χριστοῦ ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι Πνεῦμα (καὶ, ἐπομένως, δὲν κατοικεῖ σὲ συγκεκριμένο τόπο, σὲ «χειροποίητους ναοὺς» κατὰ τὸν ἀπόστολο Παῦλο «Πρ. Ιζ', 24»), ἀποδεσμεύει τὴ χριστιανικὴ Λατρεία ἀπὸ τὸν παράγοντα τοῦ τόπου ἢ τοῦ καθορισμένου περιβάλλοντος. Διαπιστώνουμε, ἐπομένως, ὅτι ὁ Χριστὸς μετατοπίζει ὅλο τὸ κέντρο βάρους τῆς εβραϊκῆς λατρείας. Αὐτὴ ἡ ἀποδέσμευση, ἄλλωστε, τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἰδιαιτέρου χώρου τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων ἦταν μία ἀπὸ τὶς «βλασφημίες» ποὺ τοῦ κατελόγισαν οἱ Φαρισαῖοι. Ὅλα τα παραπά-

νω δεδομένα διαμορφώνουν τὸν ιδιαίτερο χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς λατρείας: ὁ «τύπος» ποῦ ὑπάρχει στὶς χριστιανικὲς ἀκολουθίες καὶ τελετὲς δὲν ἀποτελεῖ τὴν οὐσία, ἀλλὰ ἐνεργεῖ βοηθητικὰ γιὰ νὰ ἐπιτύχει ὁ πιστὸς τὴν οὐσία: νὰ ἐπικοινωνήσῃ ἀληθινὰ καὶ ουσιαστικὰ μὲ τὸν Θεό.

Θεωροῦμε ἀναγκαῖο νὰ διευρύνουμε τὴν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας «λατρεία ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ». Τὴν διεύρυνση αὐτὴ θὰ ἐπιχειρήσουμε μὲ γνώμονα τὰ σχόλια τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας ἐπὶ τοῦ συγκεκριμένου θέματος, τὰ ὁποῖα ὄχι μόνο προέρχονται ἀπὸ τὸν κάλαμο τῆς ἀγιοπνευματικῆς ἐμπειρίας ὅσων ἐκ τῶν συγγραφέων συγκαταλέγονται στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ συγχρόνως καταδεικνύουν τὴ διαχρονικὴ βίωση τῆς ἐν λόγῳ θεμελιακῆς ἐντολῆς τοῦ Κυρίου. Ἡ σχετικὴ ἔρευνα μᾶς ὁδήγησε στὶς ἀκόλουθες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρείας.

β) Ἡ ἀντίθεση μὲ τὸ Μωσαϊκὸ νόμο καὶ τὴ λατρεία.

Ἡ πρώτη ἐρμηνευτικὴ πτυχή σχετίζεται μὲ τὴν κατάργηση τῆς παλαιᾶς λατρείας (τῆς ἐβραϊκῆς) ἀπὸ τὴ νέα (τὴ χριστιανικὴ). Ἡ λατρεία «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» καταργεῖ τὸν τύπο τοῦ νόμου. Σύμφωνα μὲ τὸν Ὠριγένη, ὁ Κύριος ἀπευθύνει τὴ συγκεκριμένη προτροπὴ πρὸς τὴ Σαμαρείτιδα, ἐπεὶ καὶ Σαμαρεῖς καὶ Ἰουδαῖοι σωματικῶς καὶ τυπικῶς ἐποίουν τὰ προσταττόμενα ὑπὸ τοῦ νόμου.¹⁸³ Διότι, ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος σὲ ἄλλο ἔργο του, ἡ «ἐν πνεύματι» λατρεία ὑπενθυμίζει τὸ τοῦ Παύλου, ὅτι τὸ γράμμα ἀποκτείνει, τὸ δὲ Πνεῦμα ζωοποιεῖ (Β' Κορ 3,6).¹⁸⁴ Διακηρύσσει, μάλιστα, ὅτι ἡ διδαχὴ τοῦ Κυρίου περὶ λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» διατυπώθηκε ἵνα γνῶμεν πῶς πνεῦμά ἐστὶν ὁ Θεός, καὶ φιλοτιμησώμεθα ἐν πνεύματι τῶ ζωοποιῶντι καὶ μὴ γράμματι τῶ ἀποκτείνοντι προσκυνεῖν τὸν Θεόν, καὶ ἐν ἀληθείᾳ σέβειν αὐτόν, καὶ μηκέτι τύποις.¹⁸⁵

183. Ὠριγένης, *Κατὰ Κέλσου* VI, 70, SC 147, 1969, σσ. 354(28-29).

184. Στὸν ἴδιο, σ. 354 (20-27).

185. *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην* XIII, 24, PG 14, 440C. Πρὸβλ. καὶ τὴν παρόμοια θέση τοῦ Ὠριγένους, ὅτι τὸ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» σημαίνει τὸ πνευματικῶς λατρεύειν...οὐκέτι δὲ προσκυνεῖν τὸν τῶν ὄλων πατέρα καὶ δημιουργόν (*Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην*, I, 35, SC 120, 1966, σ.78). Ὁ ἴδιος ἐκφράζει καὶ ἄλλοῦ τὴν

Ὁ Ὠριγένης ἐπισημαίνει, ἐπίσης, ὅτι, διὰ τῆς προτροπῆς περὶ λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ», «παύθηκε ὁ τύπος καὶ ἡ σκιά».¹⁸⁶ Παρόμοιο εἶναι τὸ σκεπτικὸ τόσο τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, ὁ ὁποῖος ἀποκαλεῖ τὴν μὲν Π.Δ. ὡς «διαθήκην ἐν σκιά», τὴν δὲ Κ.Δ. ὡς «διαθήκην ἐν ἀληθείᾳ»,¹⁸⁷ ὅσο καὶ τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ.¹⁸⁸ Ἡ θρησκεία κατὰ συνέπεια ὡς κυρίαρχο συστατικὸ στοιχεῖο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ κινηθεῖ ἀπὸ τῆ γῆ στον οὐρανό, ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα πρὸς τὰ Θεῖα γιὰ νὰ γνωρίσει τὸ Θεό νὰ διεισδύσει στα μυστήρια τοῦ υπερβατικοῦ κόσμου. Σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν «διαθήκην ἐν σκιά» εἶναι νὰ υπερβῆ τὴν φύση του, νὰ ἀρθεῖ πρὸς τὰ ἄνω, νὰ γνωρίσει τὸ ἀγνωστο καὶ νὰ κατορθώσῃ τὸ ἀκατόρθωτο.

Στὴν Καινὴ Διαθήκη ἔχουμε τὴν κίνηση τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Αὐτὴ ἡ κοινωνία Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου εἶναι κατορθωτὴ μόνο στο χωρὸ τῆς «ἀληθείας». Ἀντιλαμβανόμεσθε, ἐπομένως, ὅτι μέσα ἀπὸ τὴν ἐν λόγῳ διδασκαλίᾳ τοῦ Κυρίου πρὸς τὴ Σαμαρείτιδα πιστοποιεῖται, ὅπως γράφει ὁ Θεοδώρητος Κύρου, «ἡ διάκριση τύπου καὶ ἀληθείας»,¹⁸⁹ ὅτι ἡ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρεία ὁδηγεῖ τὸν πιστὸ «νὰ ἀποστεῖ τῶν νομικῶν τύπων»¹⁹⁰ καὶ ὅτι τὸ γεγονὸς αὐτὸ συνιστᾷ «τὸν ἀληθινὸ προσκυνητῆ».¹⁹¹ Κάθε θρησκεία προβάλλει στον ἄνθρωπο κάποιες υπερφυσικὲς ἀρχές

ἀντίθεση τῆς «ἐν πνεύματι λατρείας» μὲ τὴν λατρεία «τῶν τύπων» (πρὸβλ. *Ἐκλογαὶ ἐκ τῶν Ψαλμῶν*, ρμβ', PG 12, 1668B-C).

186. *Typus et umbra cessavit (In Jesu Nave, Homila XVII, 1, GCS 30, 1921, σ.401,5)*. Τὴν ἀντίθεση τῆς «ἀλήθειας» πρὸς τὴ «σκιά» τοῦ νόμου μέσα ἀπὸ τὴν ἐν λόγῳ προτροπὴ τοῦ Κυρίου πρὸς τὴ Σαμαρείτιδα ἐκφράζει ὁ Ὠριγένης καὶ σὲ ἄλλο ἔργο του (πρὸβλ. *De principiis* I, 1,4,m SC 252, 1978, σ. 96, 106-109).

187. *Λόγ. ΙΔ', περὶ φιλοπτωχίας, 27, PG 35, 893A*.

188. *Σκιά γὰρ τὰ τῆς παλαιᾶς· εἰκῶν δὲ τὰ τῆς Νέας Διαθήκης (Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Σχόλια εἰς τὸ περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας Γ',3, §2, PG 4, 137D)*.

189. *Θεοδώρητος Κύρου, Εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ 43,7, PG 1229A*.

190. *Ἀμμώνιος Ἀλεξανδρέας, Fragmenta εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην ΙΣΤ', 13, PG 85, 1497C*.

191. *Ὠριγένης, Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην XIII, 18, PG 14, 429A-B*: οἱ «ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ» εἶναι αὐτοὶ ποὺ «δὲν ζοῦν δεδουλωμένοι στὸ γράμμα τοῦ τύπου». Ὅμως, τάχα δέδοται ποτε εὐλόγως καὶ τὸν ἀληθινὸν προσκυνητὴν ἐν τῷ πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνῶντα τυπικὰ ποιεῖν, ἵνα τοὺς τῷ τύπῳ δεδουλωμένους οἰκονομικώτερα ἐλευθερώσας τῶν τύπων προσαγάγῃ τῇ ἀληθείᾳ.

και διαλέγετε με τον κόσμο με ένα απόλυτο δογματικό τρόπο χωρίς να αφήνει χώρο κριτικής και αμφισβήτησης. Ουσιαστικά το «γράμμα του νόμου» και ο «τύπος» των θρησκευτικών κανόνων ειδωλοποιούνται και σε αυτήν την απολυτότητα της «θείας εξουσίας» είναι εύκολο να αναπτυχθούν ο ακραίος φανατισμός και ο Σκοτεινός ζηλοτισμός των πιστών. Έτσι καλλιεργείται και η «παράλογη» λογική της θυσίας.

Ἡ διαπίστωση ὅτι, οὐκ ἐν τύποις προσκυνεῖν δεῖ τῷ πατρὶ, ἀλλ' ἐν ἀληθείᾳ, ἣτις διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐγένετο μετὰ τὸ δοθεῖναι τὸν νόμον διὰ Μωϋσέως¹⁹², εἰσάγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διδαχὴ τοῦ Κυρίου περὶ λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείας» δὲν ὑποκαθιστᾷ μόνο τὴν ἑβραϊκὴ λειτουργικὴ τυπολατρία, ἀλλὰ καὶ σύνολο τὸ πνεῦμα τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου. Ἡ «νέα» αὐτὴ διδασκαλία περιβάλλεται (ὅπως γράφει ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας) μὲ τὴ νομιμότητα τῆς παλαιᾶς¹⁹³, τὴν ὁποία σχεδὸν καταργεῖ, ἐφόσον (ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ὠριγένης) διὰ τῆς φράσεως τοῦ Κυρίου οἱ πρότεροι προσκυνηταὶ ἐν σαρκὶ καὶ πλάνη προσεκύουν¹⁹⁴. Εἶναι γνωστὲς στὴν ἱστορία οἱ ἀνθρωποθυσίαι πάνω σε θρησκευτικούς βωμούς πρωτόγονων ειδωλολατρικῶν λαῶν ἀλλὰ κι ἄλλες μορφές αυτοθυσιῶν σε σύγχρονες μονοθεϊστικὲς θρησκείες με τὴν ἐννοια τῆς υποταγῆς στὶς ἐντολές τοῦ Θεοῦ. Ἐν ὀνόματι τῶν θρησκευτικῶν τύπων καὶ νόμων ἀδιαφοροῦμε Ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ υπέρτατο ἀγαθὸ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας καὶ τὴν ὑψίστη ἀξία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Σχολιάζοντας τὴν προτροπὴ πρὸς τὴ Σαμαρείτιδα ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος γράφει ὅτι, οὐκέτι περιτομῆ, καὶ σαββάτου φυλακῆ· οὐκέτι ναός, καὶ βωμὸς καὶ τράγος ἀποπομπαῖος καὶ σάββατα διεψευσμένα¹⁹⁵. Ἡ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση (συνεχίζει ὁ Χρυσόστομος) καταργεῖ ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ παλαιοῦ νόμου: «τὴν περιτομῆ, τὰ ὀλοκαυτώματα, τὰ θύματα, τὰ θυμιάματα»¹⁹⁶. Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς ὀδηγοῦν τὸ Χρυσόστομο στὸ συμπέρασμα ὅτι, «μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ προσκυνοῦμε τὸ Θεὸ

192. Ὠριγένης, *Κατὰ Κέλσου* VI, 70, SC 147, 1969, σ.356(43).

193. *Εὐαγγελικὴ Ἀπόδειξι* I,6,39, GCS, 1911, σ. 29(2-3).

194. *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην* ΚΓ', 19, PG 14, 432A.

195. *Εἰς τὴν Σαμαρείτιν* Γ', PG 59, 540.

196. *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην*, Ὁμ. 32, 2, PG 59, 190.

“ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ”, ἐλάβαμε πολὺ τρανότερη διδασκαλία»,¹⁹⁷ δηλαδή δὲν ἔχουμε πλέον ἀνάγκη τὴν παλαιά. Μὲ τοὺς συγκεκριμένους λόγους πρὸς τὴ Σαμαρείτιδα ὁ Κύριος κατέδειξε ὅτι, οὔτε θυσία, οὔτε ἱερωσύνη, οὔτε βασιλεὺς παρὰ Ἰουδαίους ἔσται λοιπὸν¹⁹⁸. Ὁ πιστὸς εἶναι πλέον ἀπελευθερωμένος ἀπὸ τὸν «προηγούμενο νόμο καὶ τὴν λατρεία», δὲν «θρησκεύει πλέον μὲ λιβανωτὸ καὶ θυσίες».¹⁹⁹ Αυτό που διαφοροποίησε με τὴν παρουσία του ὁ κύριος στὴν ἱστορία δὲν ἦταν οἱ θρησκευτικὲς του αντιλήψεις ἀλλὰ τὸ μοναδικὸ ἔργο του καὶ ἡ διδασκαλία του ἐνός ἄλλου τρόπου λατρείας, ἀδελφοποίησης ὅλων που σημαίνει μια κατ' οὐσίαν καὶ κατὰ φύσιν πρὸς τὸν ἄνθρωπο ποιότητα ζωῆς.

Ἡ κριτικὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας ἐπικεντρώνεται καὶ στὸ θέμα τῆς ὑποκαταστάσεως τῶν σαρκικῶν θυσιῶν διὰ τῆς νέας λατρείας, τῆς «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ». Ὅπως τονίζεται, ἡ λατρεία αὐτὴ «δὲν περιλαμβάνει θυσίες καὶ αἵματα»²⁰⁰, διότι εἶναι διαφορετικὴ «ἀπὸ τὶς θυσίες τοῦ Ἰσραήλ»²⁰¹. Σύμφωνα μὲ τὸν Ὠριγένη, ὁ Θεὸς δὲν πρέπει νὰ τιμᾶται «μὲ θυσίες τῆς σάρκα», ἀλλὰ «ἐν πνεύματι»²⁰². Να σηματοδοτεῖ για πάντα τὴν κατὰ ἀλήθεια καὶ ἐν ἐλευθερίᾳ ὑπαρξὴ μας καὶ πορεία μας.

Μὲ ἀξιοσημείωτη σαφήνεια ὁ Χρυσόστομος διακηρύσσει ὅτι, οὐκ ἐν ἀλλοτρίοις ὀλοκαυτώμασι, καὶ μόσχοις καὶ κριοῖς²⁰³, ὅτι οὐ προβάτων καὶ μόσχων καὶ καπνοῦ καὶ κνίσσης ὁ τῆς ἡμετέρας λατρείας τρόπος, ἀλλὰ διὰ ψυχῆς πνευματικῆς· ὅπερ καὶ ὁ Χριστὸς ἔλεγε· Πνεῦμα ὁ Θεός, καὶ τοὺς προσκυνούντας αὐτόν...²⁰⁴ Καὶ καταλήγει στὴν

197. *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην*, Ὁμ. 15, 3, PG 59, 100.

198. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Κατὰ Ἰουδαίων*, Λόγ. Ε', 12, PG 48, 904.

199. Ευσέβιος Καισαρείας, *Εὐαγγελικὴ Απόδειξις Α'*, 6,42 καὶ 7, 12, GCS 23, 1913, σσ. 29(19-25) καὶ 37 (3-5).

200. Ευσέβιος Καισαρείας, *Εὐαγγελικὴ Απόδειξις Α'*, 6, 57, GCS 23, 1911, σ.32 (6-7).

201. Μακάριος Αιγύπτου, Ὁμ. 8 (τύπος III), 1, ἔκδ. E.KLOSTRMANN- H.BERTHOLD, Berlin, Akademie Verlag, 1961, σ.38 (20-27).

202. *Κατὰ Κέλσου*, VI, 70, SC 147, 1969, σ.354(28).

203. *Εἰς τὴν Σαμαρεῖτιν*, Γ', PG 59, 540.

204. *Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους*, Ὁμ. Β', 2, PG 60, 403.

προτροπή: μή τοίνυν πρόβατα θύετε καὶ μόσχους, ἀλλ' ὄλον σαυτὸν ἀνάθες τῷ Θεῷ καὶ ὀλοκαύτωσον²⁰⁵.

Ἡ ὑποκατάσταση τῆς τυπολατρίας, τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου καὶ τῶν αἱματηρῶν θυσιῶν συνοδεύεται, στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία, ἀπὸ τὴν ἀμφισβήτηση ἑνὸς συγκεκριμένου τόπου ὡς τόπου λατρείας τοῦ Θεοῦ. Μὲ ἀφορμὴ τὴ διδασκαλία τοῦ Κυρίου στὸ διάλογό Του μὲ τὴ Σαμαρείτιδα περὶ τῶν «ἀληθινῶν προσκυνητῶν», ὁ Μέγας Ἀθανάσιος τονίζει ὅτι οἱ προσκυνητὲς αὐτοὶ «δὲν ἔχουν ἀνάγκη ἐκκλησίας ἢ τόπου γιὰ νὰ λατρεύσουν τὸ Θεό»²⁰⁶. Εἶναι οἱ προσκυνητὲς, οἱ μῆτε τόπῳ περικλείοντες τὴν λατρείαν²⁰⁷. Ὁ Ὠριγένης ἐπιμένει στὴν ἀνατροπὴ τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου ὡς πρὸς τὸν τόπο κατοικίας τοῦ Θεοῦ: διὰ τῆς προτροπῆς του αὐτῆς ὁ Κύριος ἤθελε νὰ δηλώσει ὅτι, *non ergo in loco neque in terra habitat Deus, sed in corde habitat*²⁰⁸.

Καὶ ὁ Χρυσόστομος τονίζει ὅτι, ὁ Κύριος ταῦτα ἔλεγε, τὴν τε ἀνάγκην ἡμῶν λύων λοιπὸν τὴν ἐκ τῆς τοῦ τόπου παρατηρήσεως²⁰⁹. Μέσα στον παρόντα κόσμος οἱ πιστοὶ ἀντιμετωπίζουν συνεχῶς τους «πειρασμούς της ιστορίας». Ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος εἶναι οἱ βατῆρες της ιστορίας. Στους πειρασμούς της δικῆς μας ιστορίας εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀπεκδυθούμε το τυπολατρικὸ φρονήμα καὶ νὰ ἐνδυθούμε τὴν διακονία της λατρείας ὡς ἔκφραση της συναντήσεως μας με τὴν «ἀλήθεια» καὶ τὸν «Λόγο». Το ἀποκαλυπτικὸ σωτηριολογικὸ γεγονός βιώνεται μόνον στὴν ζωὴ καὶ τὴν ιστορία της Ἐκκλησίας.

Στὶς παραπάνω ἐπισημάνσεις διακηρύσσεται ὅτι, ἡ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρεία ἀνταποκρίνεται στὴν ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νὰ λατρεύσει τὸ Θεὸ ἀποδεσμευμένος ἀπὸ τὸν παράγοντα τοῦ τόπου. Ὁ ἐγκλωβισμὸς τῆς λατρείας σὲ καθορισμένο τόπο, τὸν ὁποῖο ἐπέβαλε ὁ ἐβραϊκὸς νόμος, συνιστοῦσε- ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία - ἐξαναγκασμὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ

205. *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην, Οἰμ. 32, 2, PG 59, 190.*

206. *Ρήσεις καὶ ἐρμηνεῖαι παραβολῶν τοῦ ἀγίου Εὐαγγελίου, κδ', PG 28, 717A-B.*

207. *Ἰωάννης Χρυσόστομος, Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην, Οἰμ. 32, 2, PG 59, 190. Πρβλ. καὶ τοῦ ἰδίου: Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους, Οἰμ. ΙΑ', 3, PG 63, 92.*

208. *Ὠριγένης, In Genesis, Homilie XIII, 3, GCS 29, 1920, σ. 118(12).*

209. *Ἰωάννης Χρυσόστομος, Κατὰ Ἰουδαίων, λόγ. Ε', 12, PG 48, 904.*

προσέθετε μία ακόμα υποχρέωση, ή οποία παρεμπόδιζε την αμεσότητα σχέσεώς του με τὸ Θεό. Γι'αὐτὸ καὶ ἡ συγκεκριμένη ἀποδέσμευση ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς με ἀισθήματα ἀνακουφίσεως.

Θὰ πρέπει, βεβαίως, νὰ τονίσουμε ὅτι, με ἀφορμὴ τῆ διδασκαλία τοῦ Κυρίου περὶ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρείας, στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία δὲν καταγράφεται μόνο κριτικὴ καὶ ἀναίρεση τῆς Μωσαϊκῆς νομοθεσίας. Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ ἐπισήμανση τοῦ Ἱ. Χρυσόστομου ὅτι ἡ ἐν λόγῳ διδασκαλία εἶχε ἤδη προδιατυπωθεῖ στὴν Π.Δ. μέσα ἀπὸ συγκεκριμένο ψαλμικὸ στίχο (*Ἐγγὺς Κύριος πᾶσι τοῖς ἐπικαλουμένοις αὐτὸν ἐν ἀληθείᾳ, Ψλ 144, 18*)²¹⁰. Ὁ Χρυσόστομος ἔχει δίκιο ὡς πρὸς τὴ βαθύτερη ἔννοια τοῦ συγκεκριμένου στίχου, ὅτι δηλαδὴ ἀναφέρεται στὴν προσευχὴ πρὸς τὸ Θεὸ διὰ τῆς καθαρῆς καρδιάς²¹¹. Εἶναι, ὅμως, σαφές ὅτι παρόμοια θεώρηση περὶ τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐλάχιστα μαρτυρούμενη στὴν Π.Δ., ὅπου κυριαρχοῦν οἱ νομικὲς προϋποθέσεις, στὶς ὁποῖες δὲν συγκαταλέγεται ἡ «ἐπίκληση» τοῦ Θεοῦ «ἐν ἀληθείᾳ».

Θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκαλέσουμε τὸν ἐν λόγῳ ψαλμικὸ στίχο ὡς «προεικόνιση» τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου περὶ τῆς λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ». Παρόμοια ὀπτική θεώρηση θὰ διεφώτιζε τὴ διαπίστωση τοῦ Ωριγένους ὅτι, ἡ συγκεκριμένη διδασκαλία ἀποτελεῖ «τὴν ἀλήθεια», ἡ ὁποία ἀντικαθιστᾷ τὴν «παλαιοδιαθηκικὴ εἰκόνα»²¹². Θὰ διεφώτιζε, ὅμως, καὶ τὴ διάκριση τοῦ Μ.Αθανασίου μεταξὺ «πορείας ἐν εἰκόνι» καὶ «πορείας ἐν ἀληθείᾳ» τοῦ ἀνθρώπου²¹³, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπισήμανση τοῦ Διδύμου Ἀλεξανδρέως ὅτι «ἡ ἀλήθεια» ὑπερβαίνει τὸ «εἰκονικῶς».²¹⁴

210. Ἱ. Χρυσόστομος, *Λόγ. παραινετικός περὶ μετανοίας*, στ', PG 60, 693.

211. Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Ἰωήλ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο'*, τόμ. 24, *Οἱ Ψαλμοί*, εκδ. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1973², σ. 620.

212. Ωριγένης, *De principiis*, I, 1,4, SC 252, 1978, σ.96 (106-109).

213. Πρβλ. Μ. Αθανάσιος, *Εἰς τοὺς Ψαλμούς ΛΗ'*, PG 27, 188D.

214. Δίδυμος Ἀλεξανδρέας, *Εἰς τὸν Ζαχαρίαν Α'*, 181, SC 83, 1962, σ.288.

γ) Ἡ περὶ Θεοῦ διδασκαλία διὰ τῆς ἐντολῆς περὶ λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ».

Οὕτω τοίνυν καὶ ἐν τῷ “πνεῦμα ὁ Θεός”...Καὶ γὰρ αὐτὸς ἀνάλογον τῷ “ἐν πνεύματι” καὶ νοητῶς λατρεύειν τινὰ αὐτῷ “πνεῦμα” νοηθεῖν ἄν²¹⁵. Ἡ ἐπισημανση αὐτῆ τοῦ Ὠριγένους συνδέει τὴν προτροπὴ τοῦ Κυρίου περὶ λατρείας ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείας μὲ τὴ διδασκαλία περὶ τῆς πνευματικῆς φύσεως τοῦ Θεοῦ. Αποδίδοντας μὲ περισσότερη ἐρμηνευτικὴ ἐλευθερία τὴ συγκεκριμένη ἐπισημανση, μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ προτροπὴ τοῦ Κυρίου εἰσάγει στὸ περὶ Θεοῦ ἐρώτημα τῆς θεολογίας.

Στὸ ἐν λόγῳ ἐρώτημα τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας ἐπικεντρώνεται στὴ διάκριση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Σχολιάζοντας τὴ διδασκαλία τοῦ Κυρίου περὶ λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ», ὁ Τερτυλλιανὸς διακρίνει μεταξὺ τοῦ Θεοῦ ὡς «πνεύματος» (spiritus) καὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς «πνοῆς» (flatum)²¹⁶. Μὲ τὴν ἴδια ἀφορμὴ ὁ Ὠριγένης ἐπισημαίνει: Οὕτως ἐὰν λέγηται “πνεῦμα” ὁ Θεός, οὐ σῶμα αὐτὸν λέγομεν εἶναι. Πρὸς γὰρ ἀντιδιαστολὴν τῶν αἰσθητῶν ἔθος τῇ γραφῇ τὰ νοητὰ ὀνομάζειν πνεύματα καὶ πνευματικά.²¹⁷ Ὁ ἴδιος ἐπιμένει ὅτι, μὲ τὴ συγκεκριμένη προτροπὴ Του ὁ Κύριος ἀντιπαράθετει τὸ πνεῦμα πρὸς τὸ σῶμα²¹⁸. παρόμοια εἶναι ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ Θεοδώρητου Κύρου.²¹⁹

Παράλληλα, ὅμως, μὲ τὴν ἀναφορὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας στὴν πνευματικὴ φύση τῆς θεότητος καὶ στὴν ἀντιδιαστολή της μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση, οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀναπτύσσουν (μὲ ἀφορμὴ, πάντοτε, τὴ συγκεκριμένη διδασκαλία τοῦ Κυρίου) τὴν θεολογία περὶ τοῦ Κυρίου ὡς «πνεύματος» καὶ «ἀληθείας». Σύμφωνα μὲ τὸ Μ.Ἀθανάσιο, ἡ λατρεία ἐν πνεύματι μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι, πνεῦμα

215. Ὠριγένης, *Κατὰ Κέλσου* VI, 70, SC 147, 1969, σ.354 (28έξ.).

216 Τερτυλλιανός, *Adversus Marcionem* II, 9,3, SC 368, 1991, σσ. 64(18)-66(22).

217 *Κατὰ Κέλσου* VI, 70, SC 147, 1969, σ.354(20-22).

218 *Et vide quam consequentur veritatem spiritui sociavit, ut ad distinctionem quidem corporum spiritum nominaret (De principiis, I, 1,4, SC 252, 1978, σσ. 96, 106-109).*

219 Διὰ τῆς διδασκαλίας Του περὶ λατρείας ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ, ὁ Κύριος ἔδειξεν τὸ ἀσώματον καὶ ἀπεριόριστον τῆς θείας φύσεως (*Αἱρετικῆς κακομυθίας, Ε', 2, PG 83, 445D-448A*).

προσώπου ἡμῶν Χριστὸς Κύριος ἐστὶ²²⁰. Ὁ Αθανάσιος Αλεξανδρείας συνδέει τὴν προτροπὴ τοῦ Κυρίου περὶ λατρείας ἐν ἀληθείᾳ μὲ τὸ Ἰω.17,17 (Ἀγίασον αὐτοὺς ἐν τῇ ἀληθείᾳ· ὁ λόγος ὁ σὸς ἀλήθειά ἐστι).²²¹

Μὲ βάση αὐτὴ τὴ διαπίστωση, τὸ «ἐν ἀληθείᾳ» ταυτίζεται μὲ τὸ «ἐν Χριστῶ» καὶ ἡ προτροπὴ τοῦ Κυρίου περὶ λατρείας τοῦ Θεοῦ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ ὑποδηλώνει τὴν παρουσία τοῦ Υἱοῦ ὡς μεσίτου τῆς πρὸς τὸ Θεὸ λατρείας. Γι' αὐτὸ ὁ Μ.Αθανάσιος γράφει ὅτι, ἡ συγκεκριμένη διδασκαλία τοῦ Κυρίου μᾶς ὑπενθυμίζει «τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ πρὸς ἡμᾶς διὰ τοῦ Μονογενοῦς», δηλαδή τὴ σωτηρία ποὺ παρέσχε ὁ Θεὸς διὰ τῆς ἀποκεκαλυμμένης ἀλήθειας²²². Ἡ ἐν λόγῳ προτροπὴ, ἐπομένως, ἀποκτᾶ ἓνα χριστολογικὸ περιεχόμενο καὶ ἀποκαλύπτει τὴ βαθύτερη ἔννοια τοῦ Ἰω. 14, 6 (ἐγὼ εἰμι...ἡ ἀλήθεια).²²³ Συστρατευθεὶς ὁ πιστὸς με τὴν ἀποκεκαλυμμένη ἀλήθεια κοινωνοὶ τῆς ἀληθείας, πορεύεται, λατρεύει οὐχὶ ἐν τύποις ἀλλὰ ἐν πνεύματι, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τύπους, χώρῳ οδηγούμενος σὲ μία οὐσιαστικὴ σχέση με τὸν Θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο.

Στὶς ἐρμηνείες τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας μὲ βάση τὴν προτροπὴ τοῦ Κυρίου πρὸς τὴ Σαμαρείτιδα περιλαμβάνεται καὶ μία πνευματολογικὴ προσέγγιση. Ὁ Ἐπιφάνιος Σαλαμίνας διακηρύσσει ὅτι, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ὑπαγορεύει τὴν προτροπὴ περὶ λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ»²²⁴. Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Ἐπιφανίου ἔχει τὶς ρίζες τῆς στῆ διδασκαλία τῆς ΚΔ περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς «Πνεύματος τῆς ἀληθείας» (Ἰω.14, 17), τὸ ὁποῖο «θα ὀδηγήσει τοὺς πιστοὺς νὰ γνωρίσουν ὀλόκληρη τὴν πληρότητα τῆς ἀλήθειας» (Ἰω. 16, 13). Θα ἦταν ἀφελές νὰ νομί-

220 *Μαρτυρίαι ἐκ τῆς Γραφῆς* 23, PG 28, 53C.

221 Μ. Αθανάσιος, *Κατὰ Ἀρειανῶν* III, 19, PG 26, 364B.

222 Μ. Αθανάσιος, *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς* 138, PG 27, 389B.

223 Πρβλ. τὶς ἐνδιαφέρουσες διαπιστώσεις τοῦ Μ. Αθανασίου: “ἔρχεται ὥρα ὅτε οἱ ἀληθινοὶ...”. Δέδεικται τύνοιν ἐντεῦθεν, ὡς ἡ ἀλήθεια μὲν αὐτὸς ὁ Υἱὸς ἐστίν, ὡς αὐτὸς φησὶν· “ἐγὼ εἰμι ἡ ἀλήθεια”. Περὶ οὗ καὶ ὁ προφήτης Δαβὶδ ἐπεκαλεῖτο λέγων· “ἐξαπόστειλον τὸ φῶς σου καὶ τὴν ἀλήθειάν σου”(Ψαλμ. 42,2) Οἱ ἀληθινοὶ τύνοιν προσκυνηταὶ προσκυνοῦσι μὲν τῷ Πατρί, ἀλλ' ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ, ὁμολογοῦντες Υἱὸν καὶ ἐν αὐτῷ τὸ Πνεῦμα (Ἐπιστολὴ Α' πρὸς Σεραπίωνα 33, PG 26, 608A–B).

224 Προσκυνητὸν δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἄδον· “τοὺς γὰρ προσκυνοῦντας Θεῷ ἐν Πνεύματι δεῖ προσκυνεῖν καὶ ἀληθείᾳ” (Ἐπιφανίου Σαλαμίνας, *Ἀγκυρωτὸς* 70,1, GCS 25, 1915, σσ. 87, 10-11).

σουμε ότι θα γνωρίσουμε το «όλον» της αληθείας. Πληρότητα της αληθείας λέγοντας ο Άγιος πατήρ εννοεί την αλήθεια που μας χρειάζεται για να εναρμονιζόμαστε με ότι υψηλό στην καθημερινότητα της λατρείας και της ζωής μας. Και ή πληρότητα της αλήθειας είναι ή δυνατότητά μας να «λατρεύουμε τὸ Θεὸ ἐν τῷ πνεύματι» (Ρωμ 1,9), ἐφόσον τὸ τι προσευξώμεθα καθὸ δεῖ οὐκ οἶδαμεν, ἀλλὰ αὐτὸ τὸ πνεῦμα ὑπερεντυγχάνει στεναγμοῖς ἀλαλήτοις (Ρωμ 8, 26).

Παρόμοια είναι ή ἐρμηνευτική θεώρηση τῆς προτροπῆς τοῦ Κυρίου πρὸς τὴ Σαμαρείτιδα ἀπὸ τὸ Γρηγόριο Θεολόγο: *Τὸ Πνεῦμα ἐστὶν ἐν ᾧ προσκυνούμεν, καὶ δι' οὗ προσευχόμεθα. Πνεῦμα γὰρ φησὶν ὁ Θεὸς καὶ τοὺς προσκυνούντας αὐτόν, ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν. Καὶ πάλιν· τὸ γὰρ τι προσευξώμεθα, καθ' ὃ δεῖ οὐκ οἶδαμεν, ἀλλ' αὐτὸ τὸ Πνεῦμα ὑπερεντυγχάνει ὑπὲρ ἡμῶν στεναγμοῖς ἀλαλήτοις· καὶ προσεύξομαι τῷ Πνεύματι, προσεύξομαι καὶ τῷ νοῦ· τοῦτ' ἐστὶν ἐν νοῦ καὶ πνεύματι. Τὸ οὖν προσκυνεῖν τῷ Πνεύματι, ἢ προσεύχεσθαι, οὐδὲν ἄλλο εἶναι μοι φαίνεται, ἢ αὐτὸ ἐκείνω τὴν εὐχὴν προσάγειν καὶ τὴν προσκύνησιν.*²²⁵ Σύμφωνα, ἐπομένως, μὲ τις παραπάνω ἐρμηνεῖες, ή διδασκαλία τοῦ Κυρίου περὶ λατρείας ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ παραπέμπει στή δράση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς διδασκάλου τῆς ἀληθινῆς προσευχῆς καὶ ὡς «Παρακλήτου», δηλαδή ὡς ἀναπληροῦντος τὸν Κύριο μετὰ τὴν Ἀνάληψή Του. Εδώ μέσα σε ἕνα εσχατολογικὸ πρίσμα προσεγγίζουμε τὴ δράση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τὴν παρουσία του στή Καινή κτίση. Η Χάρις τῆς νέας πραγματικότητας διενεργεῖται δια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ή τριαδολογική ἐρμηνευτική προσέγγιση τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας στήν προτροπή περὶ λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ». Ὁ Μ.Βασίλειος τονίζει ὅτι ή «ἐν πνεύματι λατρεία» δηλώνει τὸ γεγονὸς ὅτι «τὸ Ἅγιο Πνεῦμα συμπεριλαμβάνεται στήν προσκύνηση τῆς Ἁγίας Τριάδος».²²⁶ Η ἐνότητα τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος ἀναδεικνύεται μέσα ἀπὸ τὴν ἐν λόγῳ λατρεία: *Οἱ ἀληθινοὶ τοίνυν προσκυνηταὶ προσκυνοῦσι μὲν τῷ Πατρὶ, ἀλλ' ἐν αὐτῷ τὸ*

225 Γρηγόριος Θεολόγος, Ομ. 31, IB', PG 36, 145C.

226 Μ. Βασίλειος, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 26, 64, SC 17bis, 1968, σ. 476 (10-13).

Πνεῦμα. Ἀχώριστον γὰρ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα, ὡς ἀχώριστος ὁ Υἱὸς τοῦ Πατρὸς²²⁷. Γι' αὐτὸ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Μ.Αθανασίου στὴ συγκεκριμένη προτροπὴ τοῦ Κυρίου καταλήγει σὲ μία τριαδικὴ δοξολογία, ἐμφαίνοντας ἔτσι τὴ συνάφεια μεταξὺ τῆς ἀληθινῆς προσευχῆς καὶ τῆς διδασκαλίας περὶ Ἁγίας Τριάδος.²²⁸

δ) Τὸ πνευματικὸ πλαίσιο τῆς λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ».

Ἡ ἐρμηνευτικὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας στὴν διδασκαλίᾳ τοῦ Κυρίου περὶ λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» ἀποδίδει ἰδιαίτερη σημασία στὶς πνευματικὲς προϋποθέσεις, ὥστε νὰ πραγματοποιήσῃ ὁ ἄνθρωπος τὴ συγκεκριμένη λατρεία. Περιγράφοντας τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀναφέρονται ταυτόχρονα στὴν φύση τῆς ἀληθινῆς λατρείας.

Ὅταν, γιὰ παράδειγμα, ὁ Ωριγένης γράφει ὅτι, ἐκεῖνοι ποὺ προσκυνοῦν τὸ Θεὸ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ εἶναι οἱ κατ' ἀλήθειαν καὶ οὐ κατὰ πλάνην προσκυνοῦντες²²⁹, δηλώνει ὅτι ἡ ἐν λόγῳ προσκύνηση προϋποθέτει τὴν ἀποδοχὴ τῆς ὀρθῆς πίστεως· ὁ Μ.Αθανάσιος θὰ προσέθετε ὅτι προϋποθέτει «καὶ τὴν ἀπόρριψη τῆς ματαιότητος»²³⁰. Γι' αὐτὸ σὲ κάποια διήγηση μαρτυριῶν τῶν πρώτων αἰώνων, ἡ λατρεία «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» ὑποδηλώνει τὴν σταθερότητα τῆς πίστεως καὶ ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴ ματαιότητα τῆς πλάνης τῶν εἰδώλων.²³¹ Ἄν παραμείνουμε στὴν πλάνη τῶν εἰδώλων ὁ ἄνθρωπος παραμένει βιολογικὸ ὄν που πασχίζει νὰ ἀνέβῃ πιο ψηλά χωρὶς νὰ το κατορθώνει. Μέσα ὅμως ἀπὸ τὴν ὀρθὴ πίστη καὶ τὴν ἀπόρριψη τῆς ματαιότητος ἀπὸ βιολογικὸ ὄν γίνεται «ζῶον θεοῦμενον».

Ἡ συνάφεια τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρείας μὲ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τονίζεται πολλαπλῶς στὴ συγκεκριμένη γραμματεία. Ὁ Ἱ.Χρυσόστομος γράφει ὅτι, ἡ προτροπὴ τοῦ Κυρίου περὶ τῆς ἀληθινῆς λατρείας μᾶς εἰσάγει «στὰ ὑψηλότερα καὶ

227 Μ. Αθανάσιος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Σεραπίωνα*, 33, PG, 608B.

228 "Πνεῦμα ὁ Θεὸς καὶ τοὺς προσκυνοῦντας...". Ἅγιος ὁ Πατήρ, καὶ ἅγιος ὁ Υἱός, τὸ δὲ Πνεῦμα οὐχ ἁγιαζόμενόν ἐστιν, ἀλλ' ἁγιάζον (Μ.Αθανάσιος, *μαρτυρίαι ἐκ τῆς Γραφῆς*, 23, PG 28, 53C).

229. Ωριγένης, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην XIII*, 25, PG 14, 441A.

230. Μ. Αθανάσιος, *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς ΛΗ'*, PG 27, 188D.

231. Βλ. *Passio SS. Carpi et sociorum* 7, AB 58 (1940), σ.154.

πνευματικότερα»²³², ὁ δὲ Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος τονίζει ὅτι διὰ τῆς ἐν λόγῳ προτροπῆς δηλώνεται ἡ πνευματικὴ ζωὴ («ὁ ἐπουράνιος πνευματικὸς πλοῦτος»)²³³, τοὺς δὲ «ἀληθινούς προσκυνητὲς» ἀποκαλεῖ ὡς «πλούσιους στὸ πνεῦμα» καὶ διακρινόμενους ἀπὸ τοὺς «πένητες τῆς ἁμαρτίας».²³⁴

Ἔτσι, οἱ ἀληθινοὶ προσκυνητὲς εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἀναλαμβάνουν ἕναν πνευματικὸ ἀγώνα, ἐκεῖνοι ποὺ οὐ κατὰ σάρκα, ἀλλὰ πονηροὺς δεῖ περικόπτειν λογισμοὺς, καὶ σταυροῦν ἑαυτόν, καὶ τὰς ἀλόγους ἀναιρεῖν ἐπιθυμίας καὶ καταφάσκειν²³⁵. Στὸν ἀγώνα αὐτὸ κεντρικὸ σημεῖο εἶναι τὸ «οὐ κατὰ σάρκα», δηλαδή ἡ ζωὴ χωρὶς τὰ πάθη τῆς ἁμαρτίας. Ὁ Ὠριγένης τονίζει ὅτι, οἱ ἀληθινοὶ προσκυνητὲς εἶναι οἱ ἐν Πνεύματι καὶ μὴ σαρκί.²³⁶ Πρόκειται, οὐσιαστικά, γιὰ τὴ θεολογία τοῦ ἀπ. Παύλου στὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολή, ὅπου ἡ ζωὴ τοῦ Πνεύματος ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴ ζωὴ τῆς σάρκα, δηλαδή τῆς ἁμαρτίας.²³⁷ Ὁ Απόστολος Παῦλος καὶ κατ' ἐπέκταση ἡ ἀποστολικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ἀντιδρῶντας στὴν πτωτικὴ καὶ φθοροποιό τάση τοῦ ἱστορικοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἐκκοσμίκευσης τῆς ἀποστολῆς τοῦ μαρ καλεῖ σε μίᾳ διαχρονικῇ ἀπέκδυση τῶν «δερματίνων Χιτώνων» δηλαδή τοῦ Παλαιοῦ ἀνθρώπου ποῦ ἐνδύεται τὸ «νόμο» τῆ φθορά καὶ στὴν ἐνδύση τῆς Χαρίτος. Ἡ παραπάνω ἐπισημάνση τοῦ Ὠριγένους δὲν παραπέμπει μόνον στὸν πνευματικὸ ἀγώνα ἐναντίον

232. Κατὰ Ἰουδαίων, Λόγ. Ε', 12, PG 48, 904.

233. Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος, *Ὁμι πνευματικά*, 18, ἔκδ. Α.Γεωργίου, Αθήναι 1886, σ.119.

234. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ὁμι. 7 (τύπος III)*, 6, ἔκδ. Ε.ΚLOSTERMAN- Η.BERTHOLD, Berlin, Akademie Verlag, 1961, σ.35(6-15).

235. Ι. Χρυσόστομος, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην*, *Ὁμι. 32, 2*, PG 59, 190.

236. Ὠριγένους, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην*, XIII, 18, PG 14, 429A (πρβλ. στον ἴδιο, XIII, 25, PG 14, 441A).

237. ²Ὁ γὰρ νόμος τοῦ πνεύματος τῆς ζωῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ἠλευθέρωσέν σε ἀπὸ τοῦ νόμου τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου ³Τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου ἐν ᾧ ἠσθένει διὰ τῆς σαρκός, ὁ Θεὸς τὸν ἑαυτοῦ υἱὸν πέμψας ἐν ὁμοιώματι σαρκὸς ἁμαρτίας καὶ περὶ ἁμαρτίας κατέκρινεν τὴν ἁμαρτίαν ἐν τῇ σαρκί, ⁴ἵνα τὸ δικαίωμα τοῦ νόμου πληρωθῇ ἐν ἡμῖν τοῖς μὴ κατὰ σάρκα περιπατοῦσιν ἀλλὰ κατὰ πνεῦμα. ⁵Οἱ γὰρ κατὰ σάρκα ὄντες τὰ τῆς σαρκὸς φρονοῦσιν, οἱ δὲ κατὰ πνεῦμα τὰ τοῦ πνεύματος... ⁹Ἔμεις δὲ οὐκ ἐστε ἐν σαρκὶ ἀλλὰ ἐν πνεύματι, εἶπερ πνεῦμα Θεοῦ οἰκεῖ ἐν ὑμῖν. Εἰ δὲ τις πνεῦμα Θεοῦ οὐκ ἔχει, οὗτος οὐκ ἔστιν αὐτοῦ...¹²Ἄρα οὖν, ἀδελφοί, ὀφείλεται ἐσμέν οὐ τῇ σαρκὶ τοῦ κατὰ σάρκα ζῆν, ¹³εἰ γὰρ κατὰ σάρκα ζῆτε, μέλλετε ἀποθνήσκειν· εἰ δὲ πνεύματι τὰς πράξεις τοῦ σώματος θανατοῦτε, ζήσεσθε (Ῥωμ. 8).

τῶν παθῶν, ἀλλὰ εἰσάγει σὲ μία ἀκόμη ἐρμηνευτικὴ πτυχή τῆς προτροπῆς τοῦ Κυρίου περὶ τῆς λατρείας «ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ»: τῆ σχέση τῆς μὲ τῆ λατρεία τῶν ἀγγέλων.

Ὅπως τονίζει ὁ Δίδυμος ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ἡ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρεία» εἶναι τρόπος λατρείας τοῦ Θεοῦ ἀντίστοιχος μὲ τὸν τρόπο πού οἱ ἄγγελοι λατρεύουν τὸ Θεό²³⁸. Παρόμοια ἄποψη ἐκφράζει καὶ ὁ Ωριγένης, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὴ «νοητὴ καὶ ἐπουράνιο» λατρεία τῶν ἀγγέλων, στὴν ὁποία- κατὰ τὴν ἄποψή του- παραπέμπει ἡ λατρεία «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ».²³⁹ Ἡ ἴδια ἐρμηνευτικὴ θεώρηση ἐκφράζεται καὶ στὰ Μακαριανὰ κείμενα, ὅπου χαρακτηριστικὰ σημειώνεται ὅτι ἡ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρεία ἐκφράζει «τὸν ἐπουράνιο πνευματικὸ πλοῦτο»,²⁴⁰ δηλαδή τὸν πνευματικὸ πλοῦτο τῶν ἀγγέλων.

Ἡ ἄποψη τοῦ Ἰ. Χρυσόστομου προσεγγίζει ἀπὸ διαφορετικὴ ὀπτικὴ τὴ συνάφεια τῆς «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρείας μὲ τῆ λατρεία τῶν ἀγγέλων: θεωρεῖ ὅτι ἡ λατρεία πού διαγράφεται μέσα ἀπὸ τὴν προτροπὴ τοῦ Κυρίου πρὸς τὴ Σαμαρείτιδα παραπέμπει στὴν «ἄσώματη λατρεία»²⁴¹ (ἐπομένως τὴν τῶν ἀγγέλων). Συνεχίζει, ὅμως, ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ πρέπει νὰ προσφέρεται στὸ Θεὸ «διὰ τοῦ ἐν ἡμῖν ἄσωμάτου»²⁴². Ἡ ἐπισημάνση αὐτὴ ἀφορᾷ στὸν πνευματικὸ ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὴν ἀνάδειξη τοῦ θεϊκοῦ στοιχείου στὸν ἄνθρωπο. Ὁ Χρυσόστομος, δηλαδή, ἀναφέρεται σὲ ὅσους ἀγωνίζονται νὰ ὁμοιάσουν στοὺς ἀγγέλους. Παρόμοια κατηγορία (στὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας) εἶναι οἱ μοναχοί.

Ὑπὸ τὸ παραπάνω ἐρμηνευτικὸ πρῖσμα ἀντιλαμβανόμεστε τίς ἀπόψεις τοῦ Μ.Αθανασίου περὶ τοῦ ποιοὶ εἶναι οἱ ἀληθινοὶ προσκυνητὲς τοῦ Θεοῦ σύμφωνα μὲ τὸ διάλογο τοῦ Κυρίου μὲ τὴ Σαμαρείτιδα: *Τίνες εἰσὶν ἀληθινοὶ προσκυνηταί, οἵτινες μῆτε ἐν τῷ ὄρει ἐκείνῳ, μῆτε ἐν Ἱερουσαλήμ, ἀλλ' ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνοῦσι τὸν*

238. Δίδυμος Ἀλεξανδρεὺς, *Εἰς τὸν Ζαχαρίαν*, Β, 44, SC 84, 1962, σ.448.

239. *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην XIII*, 24, PG 14, 440C.

240. Μακάριος Αἰγύπτου, *Ὁμιλῖαι πνευματικαί* 18, ἔκδ. Α. Γεωργίου, Αθήνα 1886, σ.119.

241. Ἰ. Χρυσόστομος, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην*, Ὁμ. 32, 2, PG 59, 190.

242. Στον ἴδιο.

Θεόν; Οὗτοι εἰσὶν οἱ ἐν ἐρήμοις καὶ ὄρεσι καὶ σπηλαίοις καὶ ταῖς ὄραις τῆς γῆς κατοικοῦντες, οἵτινες, χωρὶς συνάξεως ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἔργων ἀγαθῶν θεῖω Πνεύματι φωτιζόμενοι, ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνοῦσι τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα ἡμῶν τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς.²⁴³

Ἀπὸ τις ἀπόψεις αὐτὲς διαφαίνεται ἡ ἀλήθεια ὅτι, ἡ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρεία καθορίζεται ἀπὸ πνευματικὸ ἀγώνα παρόμοιο μὲ αὐτὸν τοῦ μοναχισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀγώνα κάθε Χριστιανοῦ ἀκόμα καὶ ἐκτὸς τοῦ μοναχισμοῦ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπιβάλλεται νὰ ἀναφερθοῦμε ἀναλυτικότερα στὴν ἐρμηνευτικὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας περὶ τῆς λατρείας πού δίδαξε ὁ Κύριος στὸ διάλογό Του μὲ τὴ Σαμαρεΐτιδα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία (ἐρμηνευτικῆ) ἡ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρεία νοηματοδοτεῖται μέσα ἀπὸ συγκεκριμένες μορφές πνευματικοῦ ἀγώνα.

Μία ἀπὸ τις μορφές αὐτὲς ἀφορᾷ στὴν καθαρότητα καὶ «τὸν καλλωπισμὸ τῆς ψυχῆς»²⁴⁴. Ὅπως τονίζει ὁ Μ. Βασίλειος, οἱ λατρεύοντες ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ εἶναι ὅσοι ἀπὸ καρδίας καθαρᾶς ἀναπέμπουσι τὰς ψαλμωδίας τῷ Κυρίῳ.²⁴⁵ Καὶ ἀπευθύνοντας πνευματικὴ μομφὴ πρὸς κάποιους ἐκ τῶν ἀκροατῶν του, ἀποκαλύπτει τὴν ἔννοια τῆς καθαρότητος τῆς καρδιᾶς: Πόσοι ἀπὸ πορνείας ἐστᾶσι ἐνταῦθα, πόσοι ἀπὸ κλοπῆς! Πόσοι δόλον, πόσοι ψευδολογίαν ἐν ταῖς καρδίαις κρύπτοντες! Ψάλλειν οἴονται, τῇ ἀληθείᾳ μὴ ψάλλοντες²⁴⁶. Σύμφωνα, ἐπομένως, μὲ τὸν Βασίλειο Καισαρείας, ἡ προσφορὰ πρὸς τὸν Θεὸ τῆς «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρείας προϋποθέτει, καὶ ταυτίζεται, μὲ τὴν καθαρότητα τῆς καρδιᾶς ἀπὸ τὴν πορνεία, τὴν κλοπὴ, τὸν δόλο καὶ τὴν ψευδολογία.

Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια θεώρηση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Τερτυλλιανό: σχολιάζοντας τὸ θέμα τῆς λατρείας ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ τονίζει ὅτι, ἐφόσον ὁ Θεὸς ὡς

243. Μ. Αθανάσιος, *Ρήσεις καὶ ἐρμηνεῖαι παραβολῶν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου*, κδ', PG 28, 717A-B.

244. Αὐτὴν τὴν ἔννοια προσδίδουν τὰ μακαριανὰ ἔργα στὴν λατρεία «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» (βλ. Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου, *Ομι. 8* (τύπος III), 1, ἔκδ. Ε. KLOSTERMANN- H.BERTHOLD, ἐκδ. Akademie Verlag Berlin, 1961, σσ. 38, 20-27).

245. Μ. Βασίλειος, *Εἰς τὸν ΚΘ' Ψαλμόν 3*, PG 29, 312C.

246. Στὸ ἴδιο.

Πνεῦμα εἶναι ἀναμάρτητος, ὀφείλει καὶ ὁ ἄνθρωπος ποῦ τὸν λατρεύει νὰ μὴν ἀμαρτάνει²⁴⁷. Ὑπὸ τὴν ἔννοια, βέβαια, τῆς «ἀναμαρτησίας» δὲν πρέπει νὰ νοηθεῖ ἡ παντελὴς ἀπουσία ἀμαρτίας, ἀλλὰ ὁ διαρκὴς πνευματικὸς ἀγῶνας ἐναντίον τῶν παθῶν. Πρόκειται γι' αὐτὸ ποῦ τονίζει ὁ Ὠριγένης: ὅτι οἱ ἀληθινοὶ προσκυνητὲς εἶναι «ἐκεῖνοι ποῦ δὲν ἐπιτελοῦν τὴν ἐπιθυμία τῆς σάρκας»²⁴⁸ (δηλαδὴ τῆς σαρκικῆς ἀμαρτίας). Γι' αὐτοὺς ἐπισημαίνει ὁ Ἱ.Χρυσόστομος ὅτι ὀφείλουν νὰ ἔχουν «καθαρότητα νοῦ καὶ ψυχῆς»²⁴⁹, τὰ ὁποῖα (ὅπως ἀναφέρει σὲ ἄλλο ἔργο του) ἀποτελοῦν «τὴν ἀληθινὴ ἡδονή, τὴ σωφροσύνη καὶ τὴν κοσμιότητα».²⁵⁰

Αὐτὴ τὴν καθαρότητα θεωρεῖ ὁ Μ.Αθανάσιος ὅτι ἔχουν οἱ μοναχοί, οἱ ὁποῖοι λατρεύουν τὸ Θεὸ ἀμέμπτως βιοῦντες...ἐν πᾶσι εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι τῶν ἀρετῶν διαλάμποντες²⁵¹. Πρόκειται γιὰ τοὺς ἀληθινοὺς προσκυνητὲς, οἱ ὁποῖοι (σύμφωνα μὲ τὸν Εὐσέβιο Καισαρείας) εἶναι ἱκανοὶ νὰ «σηκώσουν τὰ ὅσια χέρια τους» προσευχόμενοι πρὸς τὸν Θεό.²⁵² Ἡ ζωὴ τῆς πνευματικῆς καθάρσεως εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν Ὠριγένη, ἡ «ἀληθινὴ ζωή», τὴν ὁποία μᾶς δώρισε ὁ Κύριος μέσα ἀπὸ «τὴν κάθαρση ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἀμαρτία»²⁵³. Αὐτὴ ἡ ἐμπειρία εἶναι μία «κατὰ πρόσωπον» ἐμπειρία κοινωνίας ζωῆς με τὸ Θεό καὶ οδηγεῖ στὴν ἀληθινὴ θεογνωσία καὶ γνώση. Ἡ καλλιέργεια, ἐπομένως, μιᾶς τέτοιας ζωῆς στὸν ἄνθρωπο ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση ὥστε νὰ ἀποδοθεῖ στὸ Θεὸ ἡ λατρεία «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ».

Τὸ πνευματικὸ πλαίσιο, ὅμως, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐρμηνευτικῆς τῆς λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» δὲν ἐκφράζεται μόνο διὰ τῆς ἀναφορᾶς στὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῆς ἀμαρτίας καὶ στὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἀμαρτημάτων. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ

247. (...) *ut quia sine delicti est Deus, ideo adflatus, id est imago, non debuerit admisse delictum* (Τερτυλλιανός, *Adversus Marcionem*, II, 9, 3, SC 368, 1991.

248. Ὠριγένης, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην ΙΓ'*, 18, PG 14, 429A.

249. Ἱ. Χρυσόστομος, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην*, Ομ. 32, 2, PG 59, 190.

250. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἐκλογαὶ ἀπὸ διαφόρων λόγων*, Ομ. MB', PG 63, 869.

251. Μ. Αθανάσιος, *Ρήσεις καὶ ἐρμηνεῖαι παραβολῶν τοῦ ἀγίου Εὐαγγελίου* κδ', PG 28, 717B.

252. Εὐσέβιος Καισαρείας, *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς* PB', PG 23, 1272A. Ἡ ἐπισήμανση αὐτὴ τοῦ Εὐσεβίου παραπέμπει σὲ «ζωὴ ὁσιότητος», δηλαδὴ ἀγῶνα γιὰ τὴν πνευματικὴ κάθαρση.

253. Ὠριγένης, *Συμπλήρωμα εἰς τὰς Ἐκλογὰς ἐκ τῶν Ψαλμῶν*, N', PG 17, 137B.

συγγραφείς αναφέρονται και σε συγκεκριμένες ἀρετές, τονίζοντας ότι αυτές πρέπει να χαρακτηρίζουν «τοὺς ἀληθινούς προσκυνητὲς» στὴν προτροπὴ τοῦ Κυρίου. Σημαντικότερος ἐκπρόσωπος τῆς ἐρμηνευτικῆς αὐτῆς τάσεως εἶναι ὁ Ἰ. Χρυσόστομος, ὁ ὁποῖος διακηρύσσει ὅτι, ἡ ἀληθινὴ λατρεία εἶναι ἐκείνη ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ «τὴν ἐπιείκεια, τὴ σωφροσύνη, τὴν ἐλεημοσύνη, τὴν ἀνεξικακία, τὴ μακροθυμία καὶ τὴν ταπεινοφροσύνη».²⁵⁴ Σὲ ἄλλο ἔργο του προσθέτει «τὴν παροχὴ συνγνώμης, τὴν καλὴ προαίρεση, τὴν πνευματικὴ προθυμία καὶ τὴν εὐλικρινὴ διάνοια».²⁵⁵

Ἡ λατρεία ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ πρέπει νὰ συμβαδίζει μὲ μία ζωὴ οὐκ ἐν λόγῳ, οὐδὲ ἐν ἀπάτῃ, ἀλλ' ἐν αὐτοῖς τοῖς ἔργοις²⁵⁶. Θεωροῦμε ὅτι ἡ ἄποψη τοῦ Ὠριγένη συνοψίζει ὅλες τὶς προηγούμενες: γράφει ὅτι ἡ ἐν λόγῳ λατρεία σημαίνει τὸ βιοῦν κατὰ τὴν ἀληθῆ διδασκαλία ²⁵⁷. Μόνο ὑπὸ τὰ συγκεκριμένα πνευματικὰ πλαίσια μποροῦμε νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ «λογικὴ λατρεία» καὶ σὲ «θεοσέβεια»²⁵⁸.

ε) Οἱ σωτηριῶδεις ἀνθρωπολογικὲς προεκτάσεις.

Τὸ σκεπτικὸ δημιουργίας τῆς παρούσας ἐνότητας πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση τοῦ Μ. Ἀθανασίου, στὴν ἀναφορὰ του περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου γιὰ τὴν ἀληθινὴ λατρεία: *Δι' αὐτοῦ γὰρ μόνου καὶ τὴν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ ἐμάθομεν προσκύνησιν, καὶ κατηλεῆθημεν, ἀναιρεθέντος θανάτου, καὶ τῆς φθορᾶς ἐκ μέσου γενομένης*²⁵⁹. Στὴν ἐπισήμανση αὐτὴ διαπιστώνουμε ὅτι ἡ λατρεία «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» συνδυάζεται μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἀπελευθέρωσή μας ἀπὸ τὸν θάνατο καὶ τὴν φθορὰ. Τὸ σωτηριῶδες, ἐπομένως, γεγονὸς τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ θανάτου συνιστᾷ μία ἀνθρωπολογικὴ προέκταση τῆς προτροπῆς τοῦ Κυρίου πρὸς τὴ Σαμαρείτιδα.

254. Ἰ. Χρυσόστομος, *Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους*, Ομ. ΙΑ', 3, PG 63, 92.

255. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εἰς τὰς Πράξεις*, Ομ. ΛΣΤ', β', PG 60, 262.

256. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν*, Ομ. Α', 2, PG 62, 302.

257. Ὠριγένη, *Ἐκλογαὶ ἐκ τῶν Ψαλμῶν*, Α', PG 12, 1085C.

258. Ὠριγένη, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην XIII*, 25, PG 14, 441A.

259. Μ. Ἀθανάσιος, *Εἰς τοὺς Ψαλμούς* 138, PG 27, 389B.

Ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς ἀποκαλεῖ τὴν ἀλήθεια ὡς «κατάσταση τῶν μελλόντων», θεωρώντας τὴν ὡς ὑπέρβαση τοῦ «τύπου» καὶ τῆς «εἰκόνας».²⁶⁰ Ἡ «κατάσταση τῶν μελλόντων» εἶναι «ἡ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ θάνατο καὶ τὴ φθορὰ». Ἡ λατρεία, ἐπομένως, «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» παραπέμπει στὴν αἰωνιότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως καὶ οἱ «ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ» καθίστανται ἐκεῖνοι ποῦ, διὰ τῆς ἀληθινῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ, προγεύονται τὴ χαρὰ τῆς αἰώνιας μακαριότητος.

Ἡ ἐρμηνευτικὴ, ὅμως, τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου περὶ λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» ἐκτείνεται καὶ σὲ κάποιες ἄλλες σωτηρολογικὲς ἀνθρωπολογικὲς διαστάσεις. Τὸ γεγονός ὅτι, ὁ Κύριος «εἶναι ἡ ἀλήθεια» καὶ ὅτι Ἐκεῖνος παρεκάλεσε τὸν Πατέρα Του «νὰ ἀγιάσει τοὺς μαθητὲς Του ἐν τῇ ἀληθείᾳ» Του, συνιστᾷ κατὰ τὸν Μ.Αθανάσιο γεγονός «θέσει καὶ χάριτι» υἰοθεσίας τοῦ ἀνθρώπου.²⁶¹ Μὲ βάση τὴν ἐπισήμανση αὐτὴ μπορούμε νὰ συσχετίσουμε τὸ γεγονός τῆς ἐν ἀληθείᾳ λατρείας τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν ὑπ'Αυτοῦ υἰοθεσία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἀληθινὴ λατρεία ἀναδεικνύει τὸν ἄνθρωπο σὲ «υἰὸ τοῦ Θεοῦ κατὰ χάριν». Ὑπὸ τὴν συγκεκριμένη ἐννοιολογικὴ θεώρηση ἀντιλαμβανόμεστε τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ Χρυσόστομου στὸ περὶ λατρείας ἐν ἀληθείᾳ, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ἡ ἀληθινὴ λατρεία συνδέεται μὲ τὸν προσωπικὸ ἀγιασμό τοῦ ἀνθρώπου.²⁶² Σὲ ἓνα, δὲ, ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα μαρτύρια τῶν Χριστιανῶν σημειώνεται ὅτι, οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ κατὰ τὴν θείαν ὑπόμνησιν τοῦ Κυρίου, οἱ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνοῦντες τῷ Θεῷ, ἀφομοιοῦνται τῇ δόξῃ τοῦ Θεοῦ καὶ εἰσὶν μετ'αὐτοῦ ἀθάνατοι, μεταλαμβάνοντες τῆς αἰώνιας ζωῆς διὰ τοῦ λόγου²⁶³. Εἶναι, ἐπομένως, σαφέστατος ὁ σύν-

260. (...) οἶον ἀπὸ τῶν τύπων ἐπὶ τὴν εἰκόνα· καὶ ἀπὸ ταύτης ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν. Σκιὰ γὰρ τὰ τῆς Παλαιᾶς· εἰκὼν δὲ τὰ τῆς Νέας Διαθήκης· ἀλήθεια δὲ ἡ τῶν μελλόντων κατάστασις (Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Σχόλια εἰς τὸ περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας, Γ', 3, §2, PG 4 137D).

261. Μ. Αθανάσιος, Κατὰ Ἀρειανῶν III, 19, PG 26, 364B.

262. Ὁ Χρυσόστομος θέτει σὲ συνάφεια τὴν λατρεία «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» μὲ τὴν φράση τοῦ Κυρίου στὸ Ἰω. 17, 19: Καὶ ὑπὲρ αὐτῶν ἀγιάζω ἑμαυτὸν, ἵνα ὧσιν ἡγιασμένοι ἐν τῇ ἀληθείᾳ.

263. *Passio SS. Carpi et sociorum* 7, AB 58, 1940, σ. 154.

δεσμος τῆς «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρείας τοῦ Θεοῦ μὲ τὸ γεγονὸς τῆς σωτηρίας καὶ τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ γεγονὸς τῆς θεώσεως περιγράφεται ἀπὸ τὸν Μ.Βασίλειο ὡς φωτισμὸς τῆς διανοίας διὰ τῆς λατρείας «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ». Ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας σημειώνει ὅτι, ἢ ἐν τῷ πνεύματι προσκύνησις τὴν ὡς ἐν φωτὶ γινομένην τῆς διανοίας ἡμῶν ἐνέργειαν ὑποβάλλει.²⁶⁴ Ὁ φωτισμὸς τῆς διανοίας ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση τῆς ἁγιοπνευματικῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀνθρώπου, τῆς μετοχῆς του δηλαδὴ στὸν ἁγιασμό τοῦ Πνεύματος. Καὶ ὅπως σημειώνει ὁ Ἐπιφάνιος Σαλαμίνος, ὁ Θεὸς παρέχει τὸ ἅγιον αὐτοῦ πνεῦμα τοῖς αὐτὸν ἐν ἀληθείᾳ ζητοῦσιν.²⁶⁵

Συμπερασματικά θα λέγαμε ὅτι ἡ προτροπὴ τοῦ Κυρίου πρὸς τὴν Σαμαρείτιδα περὶ λατρείας τοῦ Θεοῦ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» ἔτυχε πολλῶν ἐρμηνευτικῶν προσεγγίσεων στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία. Οἱ συγκεκριμένες προσεγγίσεις ἀποκαλύπτουν τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος ὀπτικὴ θεώρηση ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων σὲ διαφορετικοὺς τόπους καὶ χρόνους. Μελετώντας τὰ ἐν λόγῳ κείμενα διαμορφώνουμε πληρέστερη ἄποψη περὶ τοῦ πῶς βιώθηκε στὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ἡ λειτουργικὴ αὐτὴ διδαχὴ τοῦ Κυρίου.

Βασικὴ ἐρμηνευτικὴ πτυχὴ ἀποτελεῖ ἡ θεώρηση τῆς «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρείας ὡς καταργήσεως τῆς ἐβραϊκῆς τυπολατρίας. Ὁ νόμος δὲν ἀντικαθίσταται μόνο στοὺς λειτουργικοὺς τοῦ τύπου, ἀλλὰ καὶ σὲ βασικὲς τοῦ δομῆς: στὸ θέμα τῶν αἱματηρῶν θυσιῶν καὶ τοῦ τόπου, στὸν ὁποῖο κατοικεῖ ὁ Θεός. Ἡ «ἀλήθεια» τῆς νέας λατρείας ὑποκαθιστᾷ τὴν «εἰκόνα» τῆς παλαιᾶς. Πρόκειται περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐρμηνευτικῆς γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Μεσία, ὁ ὁποῖος «ἀνακαινίζει τὰ παλαιά». Ὅρισμένοι ἐρμηνευτές, μάλιστα, διαβλέπουν στὴν Π.Δ. τὴν προετοιμασίαν αὐτῆς τῆς «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρείας.

Στα συγκεκριμένα κείμενα, ὅμως, δὲν γίνεται μόνο ἀναφορὰ στὴν ἀληθινὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ στὴ χριστιανικὴ περὶ Θεοῦ διδασκαλία. Ἡ ταύτιση τοῦ Θεοῦ

264. Μ. Βασίλειος, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* 26, 64, SC 17bis, 1968, σ. 476(2-3).

265. Ἐπιφάνιος Κύπρου, *Ἀγκυρωτός* 2,1, GCS 25, 1915, σ. 7(6).

Πατέρα και τοῦ Υἱοῦ μὲ τὸ «πνεῦμα» καὶ τὴν «ἀλήθεια», ἡ ἀνάδειξη τῆς ἰσοτιμίας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱό, καθὼς καὶ ἡ ἐνδο-τριαδικὴ ἐνότητα ἀποτελοῦν κάποια θέματα, τὰ ὁποῖα ἐμπλουτίζουν τὴ δογματικὴ θεολογία, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ἀρχὴ ὅτι, μέσα ἀπὸ τὴ θεολογία περὶ τῆς θείας λατρείας ἐκφράζεται τὸ δόγμα (ἡ ἀλήθεια) τῆς Ἐκκλησίας.

Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἐρμηνευτὲς ἐπιμένουν καὶ σὲ κάποια ἀκόμα σημαντικὴ πτυχή: θεωροῦν ὅτι ἡ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρεία πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη τῆς πλάνης, τὸν πνευματικὸ ἀγώνα, τὴν καθαρότητα τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδιάς καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόκτηση τῶν ἀρετῶν καὶ τὴν ἐπιτέλεση καλῶν ἔργων. Θεωροῦν, δηλαδή, ὅτι οἱ ἀληθινοὶ προσκυνητὲς πρέπει νὰ ἐπιδεικνύουν ἀντιστοιχία ζωῆς σύμφωνης μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Κυρίου. Ἄλλωστε, μέσα στὶς ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις τοὺς περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἔννοια τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι, ἡ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρεία ἀπεικονίζει τὸ γεγονός τῆς σωτηρίας, ἀποτελώντας τὴ γνησιότερη ἔκφραση τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνανθρωπίσεως.

Ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Π. Τρεμπέλας τονίζει τὴν ἀπεικόνιση τοῦ μυστηρίου τῆς σωτηρίας διὰ τῆς «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρείας, παρατηρώντας τὰ ἀκόλουθα, ἐπὶ λέξει: «Ἡ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρεία μαρτυρεῖ ἐμφανῶς τὴν παρουσίαν καὶ ἐνέργειαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ ὁποῖον ὁ Χριστὸς εἶχεν ὑποσχεθῆ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Του. Δὲν μεταβάλλει τοῦτο μόνον τὰ προτιθέμενα ἐπὶ τοῦ αἰσθητοῦ θυσιαστηρίου δῶρα εἰς Σῶμα καὶ εἰς Αἷμα τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ καὶ μεταμορφοῖ τὰς καρδίας καὶ τὰς διανοίας τῶν ἐν πνεύματι λατρευόντων καὶ ἀποτελούντων τὸν νέον Ἰσραὴλ εἰς τρόπον ὥστε ἀφομοιούμενοι καὶ οὗτοι πρὸς τὸν Χριστὸν οὐ μόνον νὰ προσεύχωνται ὡς Ἐκεῖνος, ἀλλὰ καὶ συνενούμενοι μετ' αὐτοῦ νὰ συμπροσφέρωσι καὶ ἑαυτοὺς ἐν τῷ μυστηρίῳ συσταυρούμενοι αὐτῷ καὶ συνανιστάμενοι καὶ ἐν καινότητι ζωῆς περιπατοῦντες».²⁶⁶

Πνεῦμα λοιπόν ο Θεός και ο άνθρωπος πνευματικῶς δυνατόν να τον λατρεύσει και προσεγγίσει και ενωθεί μαζί του. Ὅμως αὐτὴ ἡ ἀλήθεια, που τόσο ἐμφατικὰ γρά-

266. Πρβλ. Π. Ν. Τρεμπέλας, *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, Σωτήρ, Ἀθήνα 1993², σ. 76.

φει ο Ιωάννης και πρό αυτού ο Κύριος μας με τόσους διαφορετικούς τρόπους, δεν ήταν πάντα και για όλους αυτονόητη. Η ορθή λατρεία του θεού έχει άμεση σχέση με την ορθή περί αυτού θεολογία. Ενώ δηλαδή ο Ισραήλ και η Παλαιά Διαθήκη είχαν τον πατροπαράδοτο μονοθεισμό που εντόπιζε τον θεό στο μοναδικό πρόσωπο του Πατρός, η Καινή Διαθήκη και η εξ αυτής πατερική φιλολογία εισέφερε την θεολογία της Τριάδος. Ο θεός είναι ένας μεν αλλά με τρεις ομοούσιες υποστάσεις.²⁶⁷ Έτσι ανοίγεται ο δρόμος και σε μία καλύτερη κοινωνία του ανθρώπου με τον ποιητή του καθότι και άνθρωπος είναι ομοίως τρισσώς στο πνεύμα του. Και όπως ο Πατήρ βούλεται και έχει τον Λόγο και αποστέλλει το Πνεύμα του και ο άνθρωπος ω εικόνα του θεού βούλεται, έχει λόγο και πνεύμα.²⁶⁸ Το άγιο Πνεύμα, λοιπόν, είναι εκ Θεού και είναι Θεός – ομοούσιο με τον Πατέρα και τον Υιό - και δεν είναι καθόλου κατώτερο ή μικρότερο από αυτούς στο θεϊκό αξίωμα. Το άγιο Πνεύμα έχει «μία ουσία που υπερέχει των πάντων». Είναι θεός εκ θεού. Μας ενώνει με την θεία φύση και ερχόμενο μέσα μας, δια της κοινωνίας μας μεταβάλλει σε ναούς του θεού και θεούς δια της χάριτος. δια του αγίου πνεύματος ο θεός κατοικεί μέσα στους ανθρώπους.²⁶⁹ Αλλά δεν θα υπεισέλθουμε βαθύτερα στο θέμα αυτό. Απλά θέλουμε να δείξουμε πως οι πρώτες αιρέσεις είχαν ακόμη επιρροή από τον Ιουδαϊσμό.

Ένα άλλο στοιχείο που αφορά την σχέση του Θεού ως πνεύματος και του ανθρώπου είναι το γεγονός της ενσαρκώσεως του θεού. Αυτό είναι και ο πυρήνας και η ουσία της νέας εν πνεύματι καταστάσεως της χάριτος και η διαφορά από την κατά-

267. Βλ. Μ. Α. Ορφανός, *Ο Υιός και το Άγιον Πνεύμα εις την τριαδολογίαν του Μ. Βασιλείου (Συμβολή εις την περί Αγίας Τριάδος διδασκαλίαν αυτού)*, Αθήνα 1976, σ. 25.

268. Το κίνημα των πνευματομάχων πολέμησε ακριβώς αυτήν την αλήθεια υποβιβάζοντας την αξία του Αγίου Πνεύματος και διασαλεύοντας την ενότητα των τριών προσώπων. Αυτοί εμμένουν αποκλειστικώς και μόνον στον παραδοσιακό δοξολογικό τύπο –ως αυτοί τον κατανοούν- Δόξα τω θεώ και Πατρί δια του Υιού εν τω αγίω Πνεύματι. Εν τέλει όμως η μερίδα αυτή απέδιδε κατά αποκλειστικότητα την ηγεσία στον Πατέρα τα δε άλλα πρόσωπα τα βάζαν σε δεύτερη μοίρα δια της παρηλαγμένης κατανοήσεως των λόγων της Καινής διαθήκης (Γ. Δ. Μαρτζέλος, *Ουσία και ενέργειαι του θεού κατά τον Μέγαν Βασίλειον, Συμβολή εις την ιστορικοδογματικήν διερεύνησιν της περί ουσίας και ενεργειών του θεού διδασκαλίας της ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 181).

269 Γ. Φλορόφσκυ, *Οι βυζαντινοί πατέρες του 5^{ου} αιώνα*, μτφ. Π. Κ. Πάλλης, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 495.

σταση της Παλαιάς Διαθήκης. Ο πνευματικός Θεός έλαβε σάρκα και έγινε άνθρωπος. Εξ αντιστρόφου όμως και ο άνθρωπος πιά σε αντίθεση με την Παλαιά Διαθήκη - που επικοινωνούσε με τον θεό μόνον με προσευχές και θυσίες- ο άνθρωπος μπορεί να φτάσει τον θεό εν πνεύματι. Η οδός προς τον παράδεισο διανοίγηκε πάλι από τον Χριστό και η κατάρα άρθηκε. Ο Λόγος σάρξ εγένετο, αυτό σημαίνει ότι έγινε άνθρωπος και ονομάστηκε ο Μονογενής. Σάρξ εγένετο λέει, μήπως και νομίζει κανείς ότι εμφανίστηκες κατά τον ίδιο τρόπο όπως στους προφήτες ή σε άλλους αγίους άνδρες. Αλλά στα αλήθεια έγινε σάρκα ο Λόγος· δηλαδή έγινε άνθρωπος. Όταν έγινε αυτό, ο Λόγος δεν εγκατέλειψε την δική του και αμετάβλητη θεία φύση και δεν μετατράπηκε σε σάρκα. Η θεότητα του Λόγου δεν ελαττώθηκε με κανένα τρόπο λόγω της ενανθρωπήσεως.²⁷⁰

Το είδος και ποιόν της νέας αυτής εν πνεύματι λατρείας του θεού, για την οποία μιλάει ο Ευαγγελιστής Ιωάννης στο Ευαγγέλιό του, αναπτύχθηκε και εκλεπτύνθηκε από την λατρευτική και λειτουργική πράξη της Εκκλησίας μας στα διάβα των αιώνων της ιστορίας της. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα, αποτελεί ίσως ο κύκλος των Κυριακών της περιόδου του Τριωδίου. Αν προσέξουμε τα γεγονότα στα οποία είναι αφιερωμένη έκαστη εξ αυτών αποτελούν κατευθυντήριες γραμμές και φάρους για την ορθή πνευματική λατρεία του ανθρώπου και την σχέση τους με τον θεό. Έτσι στην Κυριακή του Τελώνου και Φαρισαίου, επί παραδείγματος χάριν, παρουσιάζονται δύο διαφορετικοί τύποι ανθρώπων να προσέρχονται στην συναγωγή να προσευχηθούν και προφανώς ανήκουν χρονικώς ακόμη στην Παλαιά Διαθήκη. Όμως ο Κύριος δεν ήλθε για να ενισχύσει τον παλαιό νόμο και έτσι ομιλεί ότι αυτοί ανέβηκαν για να προσευχηθούν με τον νου και την καρδιά τους ως κάνουν οι σημερινοί χριστιανοί πλην με το αντίθετο των τρόπων τους θέλει να περιχαρακώσει τον θεάρεστο τρόπο προσευχής.²⁷¹ Στην Β' Κυριακή των Νηστειών παρουσιάζει το παράδειγμα και την διδασκαλία του Γρηγορίου του Παλαμά. Αυτός ο άγιος με τα συγγράμματά του μίλησε για την εμπει-

270. Γ. Φλορόφσκυ, *Οι Πατέρες του 5^{ου} αι.*, σ. 499.

271. Αρχ. Γ. Καψάνης, *Ομιλίες σε εορτές του Τριωδίου και περί αρετών*, τόμ. Γ', εκδ. Ι. Μ. Ο. Γρηγορίου, 2017, σ. 25 εξ.

ρία της χάριτος του θεού και όχι για μία γενική και απόμακρη αίσθηση της παρουσίας τους στον ουρανό. Ακόμη, τόνισε ότι ο χριστιανός της χάριτος πρέπει να έχει προσωπική σχέση με τον θεό, να τον αισθάνεται και να μιλάει με αυτόν μέσα στην καρδιά του και να τον βλέπει εκεί.²⁷²

Δέν πρέπει να λησμονούμε ότι ή διαφοροποίηση τής λατρείας του Χριστιανισμού από την έβραϊκή λατρεία τροφοδοτείται και από μία ακόμα πραγματικότητα· οί πρώτοι Χριστιανοί δέχονταν κάποιες πτυχές τής έβραϊκής λατρείας όπως δέχθηκαν την Βίβλο τών Έβραίων (δηλαδή την Π.Δ.) ως χριστιανικό ιερό βιβλίο. Η πίστοτήτά τους στην Π.Δ. καθώς και στίς συγκεκριμένες πτυχές τής έβραϊκής λατρείας ήταν τόσο φανερή, ώστε να αυτοαποκαλούνται «ζηλωταί του Νόμου».²⁷³ Σε ό,τι δέ αφορά τήν έχθρότητα που έτρεφαν απέναντί τους οί ήγέτες του Ίσραήλ, είναι αξιοσημείωτο τò γεγονός ότι δέν τους καταλογίζουν καθόλου παραμέληση τής πατρώας λατρείας. Η αποδοχή τής Π.Δ. από τους Χριστιανούς έγινε με βάση τήν πίστη ότι ο προαναγγελλόμενος Μεσσίας τής Π. Δ. είναι ο Κύριος Ίησοῦς. Αυτόν τήν αλήθεια θέλησαν, τὰ μέλη τής νεοσύστατης Έκκλησίας, να διακηρύξουν προς τους συμπατριώτες τους.²⁷⁴ Πρόκειται περι αυτού, τò όποιο ο Ο. CLEMENT απέκάλεσε ως «πνευματικό σημιτισμό».²⁷⁵

Τò ίδιο κριτήριο ενήργησε και για τήν υιοθέτηση κάποιων πτυχών τής έβραϊκής λατρείας. Η Π.Δ. γίνεται «τύπος» (δηλαδή προετοιμασία) τής νέας λατρείας, όπως σημειώνει με σαφήνεια ο Θεοδώρητος Κύρου: *Τύπος ήν τών νέων τὰ παλαιά...τύπον έχει τής κολυμβήθρας ή θάλασσα· ή δέ νεφέλη του πνεύματος· ο δέ Μωϋσής του*

272. *Ενθ. αν.*, σσ. 132-133.

273. *Πρξ* 21, 20.

274. *Ασφαλώς ον γνωσκέτω πās οίκος Ίσραήλ ότι και Κύριον και Χριστόν αυτόν (τόν Ίησοῦν) ο Θεός έποίησεν* (Πρ. 2, 36).

275. Ο. CLEMENT, «Βασικόν διάγραμμα τής χριστιανικής λατρείας», στο βιβλίο *Η λειτουργία μας*, εκδ. Ζωή, Αθήνα, σσ. 103-104.

σωτήρος Χριστοῦ· τοῦ σταυροῦ δὲ ἡ ράβδος· τοῦ διαβόλου ὁ Φαραώ, τῶν δαιμόνων οἱ Αἰγύπτιοι· τὸ δὲ μάννα τῆς θείας τροφῆς τὸ δὲ τῆς πέτρας ὕδωρ τοῦ σωτηρίου αἵματος.²⁷⁶

Ἡ νέα λατρεία στηριζόταν στην παλαιά, εἶχε ὅμως ἓνα ἐντελῶς καινούργιο περιεχόμενο. Ὅπως σημειώνει ὁ π. Α. Σμέμαν, «ἡ λατρεία τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας συνδεόταν ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ γεγονός τῆς ἔλευσης τοῦ Μεσσία καὶ τὰ περιστατικὰ τῆς μεσσιανικῆς του ἀποστολῆς: τὸ κήρυγμα, τὸ θάνατο καὶ τὴν Ἀνάσταση. Κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς πίστεως τους στὴν πραγματοποιημένη ἔλευση τοῦ Μεσσία, οἱ Χριστιανοὶ ἐβίωναν τὴν παλαιὰ λατρεία μ' ἓνα νέο τρόπο, ἔβλεπαν σ' αὐτὴν ἓνα νόημα πὺν οἱ ἄλλοι Ἑβραῖοι δὲν μπορούσαν νὰ δοῦν»²⁷⁷. Καὶ ὁ G. DIX θὰ προσθέσει: «Ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἐμφανίστηκε στὸν κόσμο σὰν ἱερατεῖο γιὰ τὴν τέλεση ἑνὸς τελετουργικοῦ χωρὶς διδασκαλία καὶ πρὸς ὄφελος αὐτῶν πὺν θὰ ἐλκύσει...ἀλλὰ ὡς ὁ Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ, ἀνακαινισμένος διὰ τοῦ Ἰησοῦ».²⁷⁸

Ἡ χριστιανικὴ λατρεία, ἐπομένως, δὲν εἶναι ἀπλῶς μία «ιδιωτικὴ» λατρεία πὺν κάποιος Ἑβραῖος ὀνόματι Ἰησοῦς θέλησε νὰ δημιουργήσει παραλλάσσοντας τὶς ἐβραϊκὲς λειτουργικὲς μορφές. Ἡ χριστιανικὴ λατρεία στηρίζεται στὸ γεγονός τοῦ θανάτου καὶ τῆς Ἀναστάσεως αὐτοῦ τοῦ Ἰησοῦ, στηρίζεται στὸ θυσιαζόμενο σῶμα του καὶ στὸ ἐκχυνόμενο αἷμα του. Εἶναι (ἡ χριστιανικὴ λατρεία) μία «καταγγελία»-κατὰ τὴ φράση τοῦ ἀποστόλου Παύλου²⁷⁹-τοῦ θανάτου καὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἐξω ἀπὸ τὴν πίστη στὸ Χριστὸ ὡς Μεσσία, ἡ λατρεία αὐτὴ δὲν ἔχει νόημα.

Ἡ διαφοροποίηση τῆς χριστιανικῆς ἀπὸ τὴν εβραϊκὴ λατρεία εἶναι καὶ σαφῆς καὶ φυσιολογικὴ. Ὁ Χριστός, ὅπως ἀνεκαίνισε τὰ πάντα, ἔτσι ἀνεκαίνισε καὶ τὴν παλαιὰ λατρεία. Αὐτὴ τὴν ἀλήθεια, πὺν μὲ τόσο δυναμισμὸ διατυπώνει ὁ ἀπόστολος Παῦλος ὅταν γράφει στοὺς Κορινθίους ὅτι «τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, ἰδοὺ γέγονε καινὰ

276. *Εἰς τὴν Ἑξοδον*, 12, PG 80, 257.

277. Α. Σμέμαν, *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη (Εἰσαγωγή στὴ λειτουργικὴ θεολογία)*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1991, σ. 71.

278. G. DIX, *The Jew and the Greek: A Study in the Primitive Church*, εκδ. Harper & Brothers, New York 1953, σ.28.

279. *Α' Κορ* 11, 26.

τὰ πάντα»,²⁸⁰ πρέπει νὰ βιώνει ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία γιατί μόνο ἔτσι θὰ συνειδητοποιήσει καὶ τὶς ρίζες ἀλλὰ καὶ τὴν ιδιαιτερότητά της.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Στην εργασία μας είδαμε πώς ο λαός του θεού από τον μόνον Ισραήλ και το σκιώδες πνεύμα της Παλαιάς Διαθήκης ανοίχτηκε σε όλα τα ἔθνη και στην Καινὴ Διαθήκη της χάριτος. Ὡς πνεύμα, ο Θεός, εἶναι ασώματος, το δε ασώματο δεν ευρίσκεται σε συγκεκριμένο τόπο ούτε περιγράφεται σε χρονικά ὅρια. Ὡς ασώματος ο Θεός δεν εἶναι πουθενά, εἶναι παντού, ως συνέχων και περιέχων τα πάντα. Ο Χριστός θα βοηθήσει την Σαμαρείτιδα, στον μεταξύ τους διάλογο, να υπερβεί τον τύπο και να δεχθεί την ουσία, την «δωρεάν του Θεού». Να αφήσει την προσκόλληση στα επίγεια, που μοιάζουν με το νερό του πηγαδιού, που βρίσκεται μπροστά τους, που το πίνει και πάλι διψά και να δεχθεί τα ουράνια, την Χάρη του Αγίου Πνεύματος, που εἶναι «ὔδωρ ζωής», ὔδωρ αφθαρσίας και αθανασίας. Με την αναφορά του αυτή ο Κύριος θα την οδηγήσει στην μετάνοια και θα την προσανατολίσει στον Θεό και το θέλημά Του. Ὅμως ὄχι μόνον την γυναίκα αυτήν, με την οποία διεξήγαγε αυτή την συζήτηση στον συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, ἀλλὰ πιά κάθε πιστό που διαβάσει την σχετικὴ ευαγγελικὴ διήγηση και αποτελεί σῶμα της Εκκλησίας Του.

Ο Κύριος λέγει ἀκόμη: «Ἐρχεται ὥρα ὅτε, οὔτε ἐν τῷ ὄρει τούτῳ, οὔτε ἐν Ἱεροσολύμοις προσκυνήσετε τῷ πατρὶ» και υποδηλώνει την ἄλλη μεγάλη ἀλλαγὴ που εἰσέφερε και εἶναι συναφής του ανοίγματος της Εκκλησίας στα ἔθνη. Ο Χριστός με την θυσία Του ξεπέρασε την λατρεία του Νόμου. Η ὥρα, για την οποία μίλα ο Χριστός, ὅτι ἦλθε, εἶναι ο καιρός της ἐνανθρωπήσεως, της θυσίας Του και της Ἀναστάσεώς Του. Ο νέος Ναός, στον οποίο λατρεύεται ο Θεός, εἶναι το «σταυρωθέν και ταφέν και ἀναστάν» Σῶμα Του. Αφήνει λοιπόν τον τόπο, που ζητάει η Σαμαρείτιδα, τόσο το ὄρος Γαριζείν ὅσο και τον Ναό του Σολομώντος. Τώρα λοιπόν, τόσο το Γαριζείν ὅσο και ο

280. Β' Κορ 5, 17.

Ιουδαϊκός Ναός των Ιεροσολύμων, καταργούνται ως τόποι λατρείας και μαζί τους οι νομικές διατάξεις για Σάββατα, για θυσίες, για μόσχους και αμνούς και περιτομή. «Τα αρχαία παρήλθεν, ιδού γέγονε καινά πάντα». Η «σκιά του Νόμου» μεταποιείται τώρα σε λατρεία πνευματική, «εν πνεύματι και αληθεία». Ο Χριστός λοιπόν εισάγει την Σαμαρείτιδα, αλλά και όλη την Εκκλησία, στον νέο τρόπο λατρείας, που ταυτίζεται με τον πνευματικό τρόπο ζωής. Τώρα χρειάζεται η καθαρότητα του νου και της ψυχής για να δεχθεί το ανώτερο νερό, το «ύδωρ το ζων», μια άλλη απόλαυση διαρκείας, αθανάτου ζωής, που είναι η Χάρις του Αγίου Πνεύματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α'. Πηγές

1. Ἀμμώνιος Αλεξανδρέας, *Fragmenta εις τὸ κατὰ Ἰωάννην ΙΣΤ'*, 13, PG 85, 1497C
2. Γρηγόριος Θεολόγος, *Περὶ φιλοπτωχίας ΚΖ' (27)*, PG, 35, 893A).
3. Δίδυμος Αλεξανδρέας, *Εἰς τὸν Ζαχαρίαν*, Β, 44, SC 84, 1962, σ.448.
4. Επιφάνιος Κύπρου, *Ἀγκυρωτός*
5. Ευσέβιος Καισαρείας, *Εὐαγγελικὴ Ἀπόδειξις*.
6. Μακάριος ο Αιγύπτιος, *Ομι. πνευματικάι*, 18, ἔκδ. Α.Γεωργίου, Αθήνα 1886.
7. Μέγας Αθανάσιος, *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς ΛΗ'*, PG 27.
8. Η ΑΓΙΑ ΓΡΑΦΗ, *Καينὴ Διαθήκη*, ἐκδ. Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἐταιρεία, Αθήνα 2003.
9. Θεοδώρητος Κύρου, *Εἰς τὸν Ιεζεκιήλ 43, 7*, PG 1229A
10. Ἰωάννης ο Δαμασκηνός, *Τὰ ἅπαντα ἔργα*, PG 94-96.
11. Ἰωάννης ο Χρυσόστομος Ἔργα 13Α», *Πατερικά Ἐκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς»*, Θεσσαλονίκη 1978. Ε.Π.Ε.
12. Ἄπαντα Ἁγίων Πατέρων, Ἰωάννου Χρυσοστόμου Ἔργα, τόμ. 72, ἐκδ. «Ὠφέλιμου Βιβλίου», Αθήνα 1976.
13. ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ, ὑπό Α. RAHLFS, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Αθήνα 1981.
14. Τερτυλλιανός, *Adversus Marcionem*, 11, 9, 3, SC 368, 1961.

15. Ωριγένης: *Κατά Κέλσου* VI 70, SC 147, 1969.
16. Ωριγένης, *Εις το κατά Ιωάννην XIII*, 24, PG 14, 440C.
17. Ωριγένης, *De Princiliis* 1,4 SC 252, 1978.

B'. Βοηθήματα

1. Αγουρίδης, Σ., *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1971.
2. , *Ιστορία των χρόνων της Καινής Διαθήκης*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1968.
3. , «Μύθος-Ιστορία-Θεολογία (Ανάλυση περικοπών από τα κεφ.1-11)», *Δελτίο Βιβλικών Μελετών*, τόμ. 5, τεύχ. 2, Νέα σειρά, (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1986), σ.73 εξ.
4. , *Το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*, Α' κεφ. 1-12, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2005.
5. Βασιλειάδης Π., «Το Ιερό τετραγράμματο μια ιστορική και φιλολογική προσέγγιση του ονόματος του Θεού», *Δελτίο βιβλικών μελετών*, τόμ. 28, Ιούλιος Δεκέμβριος 2010, έτος 38^ο, εκδ. Άρτος Ζωής, σσ. 82-108.
6. Βέλλας Β., *Εβραϊκή Αρχαιολογία*, εκδ. Αποστολική Διακονία (Γ' έκδοση), Αθήνα 1996.
7. - , Μιχαίας, Ιωήλ, Οβδιού, *Εισαγωγή*, μτφ. εκ του εβραϊκού, κείμενον των Ο', σχόλια, Αθήνα 1948.
8. Βλάχος Κ., *Το Σάββατον ως έκφρασις των ανθρωπιστικών κατευθύνσεων της Παλαιάς Διαθήκης*, Αθήνα 1981.
9. Βύττης Ε., *Βίος και πολιτεία του Δικαίου και Πολυάθλου Ιώβ*, ανάλυση στο βιβλίο του Ιώβ, τόμ. Α', Άγιον Όρος 2010.
10. Γ. Κ. Π., «γραμματεύς», στην *NEE*, τόμ. 10, Αθήνα 1972, σ. 254.
11. Γιαννακόπουλος Ι., *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τούς Ο'*, τόμ. 24, *Οί Ψαλμοί*, εκδ. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1973²

12. Δεσπότης, Σ. Σ., *Δοκίμια στο κατά Ιωάννη. Ποίηση – Θεολογία. Επίμετρο. Παιδαγωγικές–Ποιμαντικές εφαρμογές ευαγγελικών περικοπών*, εκδ. TREMENDUM, Αθήνα 2015.
13. , *Ο Ιησούς ως «Χριστός» και η πολιτική εξουσία στους Συνοπτικούς Ευαγγελιστές*, Αθήνα, Αθως 2005.
14. , *Ο κώδικας των Ευαγγελίων «Εισαγωγή στα συνοπτικά Ευαγγέλια και πρακτική μέθοδος ερμηνείας τους»*, εκδ. ΑΘΩΣ, Αθήνα 2009.
15. Ζάρρας Κ. Θ., *Ιστορία Των Χρόνων της Καινής Διαθήκης: 515 π. Χ.-135μ. Χ.*, εκδ. Έννοια, Αθήνα 2012.
16. Καραβιδόπουλος, Ι., *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2001.
17. Καρακόλης, Χ., *Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις, Απαντήσεις σε απορίες από την Καινή Διαθήκη*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2005.
18. Καψάνης Γ., *Ομιλίες σε εορτές του Τριωδίου και περί αρετών*, τόμ. Γ', εκδ. Ι. Μ. Ο. Γρηγορίου 2017.
19. Κωνσταντίνου, Γ., *Λεξικόν των Αγίων Γραφών*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1973.
20. Κωνσταντίνου, Μ., «Αληθινή λατρεία (Σχόλιο στο Αμώς 5,21-27)», στο *Γρηγόριος Παλαμάς 69*, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 420-425.
21. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, «Βίβλος»*, εκδ. Πελεκάνος, επιμ. Κ. Καραπατσόπουλος, Αθήνα 1998, σ. 295.
22. Μαρτζέλος Γ. Δ., *Ουσία και ενέργειαι του θεού κατά τον Μέγαν Βασίλειον, Συμβολή εις την ιστορικοδογματικήν διερεύνησιν της περί ουσίας και ενεργειών του θεού διδασκαλίας της ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1993.
23. Μαυρόπουλος, Δ., *Σχόλια στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 2017.
24. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου, «Σαδώκ»*, τόμ. 16, Αθήνα 1960, σ. 791.

25. *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους*, τόμ. Β', Μέρ. Α' (Εικονογραφημένα χειρόγραφα), επιμ. Σ. Μ. Πελεκανίδης, Π. Κ. Χρήστου, Χ. Μητροπούλου-Τσιούμη, Σ. Ν. Καδάς, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2016.
26. Ορφανός, Μ. Α., *Ο Υιός και το Άγιον Πνεύμα εις την τριαδολογίαν του Μ. Βασιλείου (Συμβολή εις την περί Αγίας Τριάδος διδασκαλίαν αυτού)*, Αθήνα 1976.
27. Σκιαδαρέσης Ι., *Ιωάννεια Γραμματεία, Α' Μέρος: Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2013.
28. Σμέμαν, Α., *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη (Εἰσαγωγή στή λειτουργική θεολογία)*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1991.
29. Τρακατέλλης Δ., *Οἱ Πατέρες ἐρμηνεύουν - ἀπόψεις πατερικῆς βιβλικῆς ἐρμηνείας*, Αθήνα 1996.
30. Τρεμπέλας Π. Ν., *Ἀρχαί καὶ χαρακτήρ τῆς χριστιανικῆς Λατρείας*, Σωτήρ, Αθήνα 1993².
31. , *Υπόμνημα εις το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*, εκδ. ΖΩΗ, Αθήνα 1954.
32. Φειδάς Β. Ιω., *Εκκλησιαστική Ιστορία Α': ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τὴν εἰκονομαχείαν*, εκδ. Διήγηση, Αθήνα 2002³.
33. Φίλιας Γ.Ν., *Λειτουργική* τόμ. Α' και Β', εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 2006.
34. Φλορόφσκυ Γ., *Οι βυζαντινοί πατέρες του 5^{ου} αιώνα*, μτφ. Π. Κ. Πάλλης, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1992.

Ξενόγλωσσα

1. Albertz, R., *Ιστορία της θρησκείας του Ισραήλ (κατά τους χρόνους της Παλαιάς Διαθήκης)*, μτφ. Π. Αντωνοπούλου, Αθήνα 2006.
2. Bacher W.-Lauterbach J. Z., «SANHEDRIN (סנהדרין)» στην *Jewish Encyclopedia*, τόμ. 11, New York-London 1907, σ. 41.

3. Driscoll J. F., «Nicodemus», στην *The Catholic Encyclopedia*. τόμ. 11, εκδ. Robert Appleton Company, New York 1911, σ. 66.
4. Gehring R., *Flavius Josephus und die philosophischen Schulen der Juden - Pharisäer, Sadduzäer, Essener und die „vierte“ Schule des Judas und Sadduk* (εκδ. GRIN Verlag, Μόναχο 2009).
5. Hegermann, H., «The Diaspora in the Hellenistic age», στο *The Cambridge History of Judaism*, τόμ. II, επιμ. W. D. Davies-L. Finkelstein, Κέιμπριτζ 1989, σσ. 115-120.
6. Hirsch S. R., *The Hirsch Siddur*, εκδ. Feldheim Publr, Νέα Υόρκη 1978.
7. Johnson L. T., D. J. Harrington, *Οι Πράξεις των Αποστόλων*, εκδ. MN: Liturgical Press, Collegeville 1992.
8. Kistemaker S. J., *Έκθεση των Πράξεων των Αποστόλων*, εκδ. Baker Book House, χ. α. 1990.
9. Klein E., *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*, Haifa 1987.
10. Wischmeyer, W., *Zwei Lehrer aus Kleinasien, Frühchristentum und Kultur*, εκδ. Herder Verlag, Freiburg-Basel-Wien 2007.